

**En granskning av hur funktionshinder
framställs i ett urval av läroböcker**

**Underlagsrapport till Skolverkets rapport
*"I enlighet med skolans värdegrund?"***

**av fil.dr. Catarina Nyberg och professor Anders Gustavsson,
Stockholms universitet**

Innehåll

Författarpresentation

Presentation av referensperson

Funktionshinder i lärobokstexterna

Begreppet funktionshinder

Tematisering och tolkning i ett socialkonstruktionistiskt perspektiv

Funktionshinder i läro- och kursplanerna

De specifika kursplanerna

Biologi

Historia

Religionskunskap

Samhällskunskap

Sammanfattning

Funktionshinderns frånvaro och närvaro i text och bild

Religionskunskap

Etik och moral

Vad som kännetecknar en människa

Funktionsnedsättningars uppkomst

Sammanfattning

Historia

Människans framgångsrika (och normala) utveckling – frånvaro av funktionshinder

Handikappade som fattiga

Handikappade som offer

Sammanfattning

Samhällskunskap

Funktionshinderns frånvaro i diskussioner om diskriminering

Samhällsteori – solidaritet med de behövande

Handikappade som onormala – en minuspost i samhället

Sammanfattning

Biologi

Människans normala livslopp

Funktionshinder som sjukdom eller fel

Etik och genteknik

Sammanfattning

En sammanfattande översikt – normalitet eller problematisk avvikelse

Läroböckernas repertoar av innebörder av funktionshinder

Läroböckernas repertoar av innebörder i relation till tidigare forskning

Sammanfattning

Funktionshinderns synlighet och osynlighet i det närvarande och i det frånvarande

Synlighet i det närvarande – kategorisk eller partikulär exponering

Synlighet i det frånvarande – kategorisk underexponering

Osynlighet i det närvarande – genuin likabehandling

Osynlighet i det frånvarande – utdefiniering eller normalisering

Sammanfattande översikt – funktionshinderns framträdelseformer

Avslutande kommentar

Referenser

Bilaga 1: Utvalda läroböcker

Författarpresentation

Anders Gustavsson är professor vid Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen. I sin forskning har han intresserat sig för funktionshinder och handikapp med speciellt fokus på sociala innebörder och meningsskapande kring normalitet och avvikelse. För närvarande leder han forskningsprojekten ”Särskola och vuxenblivande” och ”Disability Studies”. Han har publicerat ett stort antal artiklar på området och böcker som ”Samhällsideal och föräldransvar” (Liber utbildning, 1995) och ”Inifrån utanförskapet” (Studentlitteratur, 2001). Tillsammans med handikappforskare i andra länder har han redigerat ett flertal antologier, t.ex. ”Intellectual Disability in the Nordic Welfare States” (Høyskoleforlaget, 1996), ”The Social Definitions of Disability” (Wydawnictwo Zak, 1997) och ”Managing Intellectual Disability” (IFiS Publishers, 2003).

Catarina Nyberg är fil.dr. och universitetslektor vid Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen. Hennes forskningsintresse rör främst sociala identiteter i det samtida samhället, relaterat till frågor om samhällsmedlemskap, integration/gemenskap och diskriminering/utanförskap. Nybergs doktorsavhandling ”Flerkulturella identifikationer i ett svensk-uganda-indiskt sammanhang” (2006) handlar om innebörder av och förhållningssätt till etniska och kulturella sociala kategoriseringar. Hon har tillsammans med professor Charles Westin skrivit artikeln ”Three Generations of Ugandan Asian Diaspora in Sweden”, som ingår i antologin ”Homeland Wanted – Interdisciplinary Perspectives on Refugee Resettlement in the West” (Nova Science Publisher, 2005). Nyberg har också bl.a. publicerat artikeln ”’Teoretisk generalisering’ och ’kulturell validering’”, som ingår i antologin ”Den Trankellska vändningen – Ett levande hermeneutiskt arv” (Stockholms universitet: Pedagogiska institutionen, 2005).

Presentation av referensperson

Staffan Selander är professor i didaktik och är vetenskaplig ledare för DidaktikDesign, Institutionen för undervisningsprocesser, kommunikation och lärande vid Lärarhögskolan i Stockholm. Selander har många år forskat kring pedagogiska texter. Han har varit president för IARTEM och prof. II vid Center för pedagogisk textforskning och lärande, Högskolan i Vestfold, Norge. Selander arbetar just nu på en internationell publikation om forskning kring pedagogiska texter och leder bl.a. ett forskningsprojekt om digitala medier i undervisningen (finansierat av LearnIT). Bland hans många publikationer kan nämnas ”Pedagogiska texter och andra artefakter för kunskap och kommunikation” (i SOU 2003:15), ”Kobran, nallen och majjen. Svensk skola och skolforskning under 40 år.” (Myndigheten för skolutveckling. Forskning i focus nr 12) samt ”Skolans blick och textens röst. En utvärdering av läromedel för den finlandssvenska grundskolan i Finland.” (Helsingfors: Svenska Kulturfonden, 2006).

De forskare som har genomfört läroboksgranskningen svarar självständigt för innehållet och de ställningstaganden som redovisas i deras respektive underlagsrapporter.

Funktionshinders (o)synlighet i 24 läroböcker

Catarina Nyberg och Anders Gustavsson

Funktionshinder i lärobokstexterna

I det här kapitlet presenteras resultaten av vår granskning av de 24 utvalda läroböckerna med utgångspunkt i vad som skrivs om funktionshinder. Det första intrycket från läsningen är att funktionshinder i stort sett är frånvarande i dessa läroböcker. En analys av vad som ändå skrivs om funktionshinder och i vilket sammanhang det skrivs visar att det främst är en bild av något avvikande och onormalt som framträder, i vissa återkommande sammanhang. En fördjupad analys visar också att funktionshinder kan vara frånvarande eller närvarande på olika sätt i texten och vi identifierar här en dimension av synlighet/osynlighet i funktionshinders närvaro och frånvaro, vilken i hög grad handlar om *hur* funktionshinder framträder, eller *hur* det *inte* framträder. T.ex. är funktionshinder ibland frånvarande på ett så anmärkningsvärt sätt att det blir synliggjort trots att det inte nämns i texten. Vi fann vidare att så gott som alla de granskade läroböckerna, mer eller mindre explicit, presenterar bilder av en tänkt normalt fungerande människa och en tänkt normal samhällsmedborgare. Det faktum att människors svårigheter att leva upp till dessa bilder knappast diskuteras alls ger intrycket att läroböckerna, och deras författare, framställer funktionshinder som något onormalt och därmed exkluderar kategoriseringen ”personer med funktionshinder” från textens tänkta ”vi”.

Begreppet funktionshinder

Begreppet funktionshinder är en kategorisering som är vanligt förekommande både i vardagligt språk och i forskningsverksamhet. I olika sammanhang ges begreppet ofta lite olika innebörder. Vanliga exempel på betydelser i den diskurs som förts i vårt land handlar framför allt om människor med nedsatt rörelseförmåga, nedsatt syn eller hörsel och en hämmad förståndsutveckling. Få områden har sett så många begrepp överges och nya komma till. Ett viktigt skäl till det tycks vara att de nya begreppen snabbt fylls med nedvärderande innebörder och att intresset för att använda så neutrala beteckningar som möjligt ständigt framtvingar terminologiskt nyskapande.

Funktionshinder används idag som ett slags paraplybegrepp¹ för att beteckna tre aspekter som har att göra med begränsningar i människors funktionsförutsättningar. De tre aspekterna pekades ut i beteckningen på Världshälsoorganisationens *International Classification of Impairment, Disability, Handicap* (ICIDH) från 1980, som tycks ha inspirerats just av det skandinaviska språkbruket. I den svenska versionen används termerna: skada/sjukdom, funktionsnedsättning och handikapp. Alla dessa tre termer betecknar viktiga aspekter av en begränsning i människors funktionsförutsättningar. Skadan/sjukdomen rör de biologisk-kroppsliga aspekterna, funktionsnedsättningen den nedsatta funktionsförmågan

¹ Det är så det används i Skolverkets regeringsuppdrag om läroboksgranskning och det är också i den betydelsen det används i det här kapitlet.

som sammanhänger med skadan/sjukdomen och handikappet betecknar den nackdel som den sociala situationen kan utgöra för individen. Funktionshinderbegreppet, med sina tre olika aspekter, definieras ofta med utgångspunkt i det som brukar kallas det miljörelativa handikappbegreppet. Det har i sin tur växt fram (i slutet av 1960-talet) som en kritik av tidigare synsätt där begränsningar i människors funktionsförutsättningar främst förstods i termer av individuella skador, brister eller oförmågor. Innebörden i det miljörelativa handikappbegreppet är att begränsningen i funktionsförutsättningar alltid *också* har med den omgivande miljön eller kontexten att göra.

Den första klassifikationen har utsatts för en hel del kritik vilket lett till att WHO arbetat fram en ny klassifikation, *International Classification of Functioning, Disability and Health* (ICF, 2001). Även här står tre fenomen och begrepp i centrum: kropps-funktioner/kroppsstrukturer, aktivitet och delaktighet. De tre nya begreppen har ett klart betydelsemässigt släktskap med de gamla. En viktig skillnad är att de inte enbart är avsedda att beteckna något avvikande eller onormalt utan ska kunna beskriva alla människors sätt att fungera. Det är således inte primärt en klassifikation av begränsade funktionsförutsättningar utan funktionsförutsättningar överhuvudtaget. Utifrån detta resonemang använder vi ibland i denna text formuleringen ”variationer i människors funktionsförutsättningar”.

Någon användbar terminologi för att beskriva variationer eller begränsningar i människors funktionsförutsättningar har ICF inte erbjudit och vi använder i den här texten begreppet funktionshinder som ett paraplybegrepp enligt WHO:s definitioner. Som synonyma begrepp används ibland uttrycket begränsade funktionsförutsättningar eller kort och gott funktionsbegränsningar. I läroböckerna används främst begreppet handikapp, sedan funktionshinder, men vi har också inkluderat exempel där andra ord med likartade betydelser förekommer, som t.ex. synskada, rörelsehinder och utvecklingsstörning. Ibland tycks texterna referera till människor med begränsade funktionsförutsättningar inom ramen för en vidare kategori, som exempelvis ”de svaga” eller ”de som inte kan försörja sig själva”. I de fall det inte är uppenbart att personer med nedsatt funktionsförmåga uteslutits har vi även tagit med sådana avsnitt i vår analys. När det gäller bilder har en likartad avgränsning gjorts.

Eftersom sjukdom kan ha, men inte nödvändigtvis har, med begränsade funktionsförutsättningar att göra avgränsar vi vår analys enbart till det som skrivs om kroniska sjukdomar eller andra typer av kroppsliga dysfunktioner som är bestående och kan tänkas vara förenade med en mera permanent begränsning av en persons funktionsförutsättningar. När det gäller begreppet handikapp inkluderar vi inte allt som brukar läggas i sociala handikapp eller arbetshandikapp. Båda dessa begrepp omfattar betydligt mera än vad som traditionellt förknippas med handikapp och funktionshinder och det mesta av det faller utanför vårt intresseområde.

Begreppet funktionshinder ger upphov till frågor som ”hinder för vad då”, ”vems hinder”, ”vilken funktion”, ”vems funktion”, och ”vems definition av funktion”, dvs. frågor om vad hindret relateras till. Dessa frågor synliggör att begreppet utgår från en sorts tänkt normal funktion, en normalt fungerande kropp i en tänkt

normal omgivning. Det är just det som fångas i den miljörelativa definitionen av funktionshinder. Alla definitioner – det gäller också världshälsoorganisationens klassifikationer – relateras på något sätt till normer för vad som betraktas som ett normalt fungerande under tänkta standardomständigheter.² En komplikation vid förståelsen av de tre aspekterna – det gäller både de tre gamla och de tre nya aspekterna i WHO:s klassifikationer – är att de relaterar till delvis olika normalitetsramar. I det första fallet handlar det främst om biologisk/fysiologisk/psykologisk normalitet medan de andra normaliteterna bedöms med utgångspunkt från rådande kulturella och sociala normer för vad som betraktas som normalt för människor under vanligt förekommande livsbetingelser. I hög grad kan de sistnämnda normaliteterna förstås som historiskt, socialt och kulturellt konstruerade normer som varje ny generation tillägnar sig exempelvis i skolan. Mot den bakgrunden är det intressant att se närmare på vad de utvalda läroböckerna säger om normalitet i relation till variationer i människors funktionsförutsättningar.

Tematisering och tolkning i ett socialkonstruktionistiskt perspektiv

En första omedelbar indelning av lärobokstexterna är i närvaro eller frånvaro av funktionshinder. I analysarbetet har vi börjat med att ämnesvis identifiera allt explicit som står om funktionshinder. Identifierade representationer av funktionshinder har därefter tematiserats främst utifrån *vad* som skrivs i det aktuella exemplet och *i vilket sammanhang* det förekommer. Det handlar särskilt om innehåll och möjliga innebörder. I ett tredje steg har teman från alla fyra ämnen jämförts och fogats samman i övergripande mönster. Här relateras även till det dominerande temat av frånvaro av funktionshinder. Slutligen, i ett fjärde steg, har de tematiska mönstren tolkats i syfte att försöka fördjupa förståelsen av vad funktionshinderns närvaro och frånvaro i texterna kan tänkas betyda. Här fokuseras aspekter på *hur* funktionshinder är närvarande eller frånvarande, eller *hur* det *inte* är närvarande eller frånvarande.

Metodologiskt utgår vår analys främst från en hermeneutisk tradition³ och de tolkande arbetssätt som har utvecklats vid Pedagogiska institutionen vid Stockholms universitet under de senaste 30 åren.⁴ Tolkningen kommer in successivt under analysens gång, framför allt på ett övergripande plan, och har sin mera systematiska tillämpning i analysens fjärde steg, där målet varit att förstå vad mönstren i texterna kan betyda. Vårt övergripande teoretiska perspektiv kan beskrivas som socialkonstruktionistiskt⁵, dvs. antaganden om att sociala kategoriseringar av variationer i människors funktionsförutsättningar tilldelas olika sociala och kulturella innebörder och kan variera över tid och med olika sammanhang. Innebörderna av funktionshinder, de sociala konstruktionerna, kan dock stelnas till för-givet-tagna, stereotypa föreställningar som uppfattas som fakta om vad exempelvis ett funktionshinder är. Ett centralt begrepp för vårt perspektiv är således social kategorisering, som betecknar det grundläggande fenomenet att

² Nordenfeldt (2004).

³ Ricoeur (1969, 1986).

⁴ Westin (1993), Gustavsson & Bergström (2005), Nyberg (2005, 2006).

⁵ Se t.ex. Burr (1995).

människor, i sitt sociala liv, alltid strävar efter att skapa en meningsfull ordning. Den ordning som därigenom skapas utgör den sociala verkligheten, utifrån vilken människor baserar sitt handlande.⁶ Av speciellt intresse är vilka innebörder människor tilldelar sociala kategorier⁷, som exempelvis kvinna, invandare, muslim eller homosexuell, och i det här fallet funktionshinder. Från Johan Asplund (1981) har vi lånat begreppet tankefigur, som fogar ihop olika innebörder av ett visst fenomen i en mera övergripande figur. Sådana tankefigurer har sin grund i ett aktuellt samhälle och en viss tid men har samtidigt en viss ”seghet”, vilket innebär att de tenderar att bestå och påverka vårt sätt att tolka ett fenomen över en längre tidsrymd.

Funktionshinder i läro- och kursplanerna

Funktionshinder är i stort sett frånvarande i läroplanerna (Lpo 94 och Lpf 94). Enda gången det förekommer är i gymnasieskolans läroplan (Lpf 94), i avsnittet ”Skolans värdegrund och uppdrag” under rubriken ”En likvärdig utbildning”, och då omnämns det i en enda mening: ”Skolan har ett särskilt ansvar för elever med olika funktionshinder”.⁸ Här kan man fråga sig varför formuleringen att skolan ska ha ett *särskilt ansvar* används och vad som avses med det när det förmodligen egentligen handlar om att skolan behöver *åstadkomma liknande villkor* för alla elever för att de ska få en likvärdig utbildning. Detta sägs redan i den inledande meningen i det nämnda stycket: ”Undervisningen skall anpassas till varje elevs förutsättningar och behov”. Denna formulering gör att uttrycket särskilt ansvar kan tyckas vara överflödigt, eftersom skolan har ett lika stort ansvar för alla elever oavsett olika sociala kategoritillhörigheter, och de eventuella särskilda resurser som krävs för detta.

För övrigt förekommer funktionshinder varken direkt eller indirekt, exempelvis på det sätt som man indirekt kan säga att texterna i läroplanerna handlar om immigranter och etniska minoriteter, när det skrivs om intolerans och främlingsfientlighet. Det gäller både grund- och gymnasieskolan. Undantag utgör naturligtvis de särskilda avsnitt i läroplanerna som avser specialskolan, grundsär- och gymnasiesärskolan.

Det är emellertid inte svårt att läsa in funktionshinderrelevanta mål vare sig i de allmänna formuleringarna om värdegrunden och grund- och gymnasieskolans uppdrag eller i de speciella kursplanerna för de fyra ämnen som särskilt studeras här. I de allmänna avsnitten framträder det som har relevans för funktionshinder främst i resonemang kring skolans uttryckta ansvar för att förebygga och hantera tänkbara hot mot människors lika rättigheter och lika värde. Detta ansvar ligger nära det som skrivs om skolans värdegrund och formuleringarna om att intolerans och främlingsfientlighet ska bemötas med kunskap, öppen diskussion och aktiva insatser. Det uttalade målet, att skolan ska gestalta och förmedla solidaritet med de svaga och utsatta, är också lätt att läsa som direkt syftande bl.a. på människor med begränsade funktionsförutsättningar. I en historisk tillbakablick på hur exempelvis

⁶ Lange (1984), Westin (2003).

⁷ Nyberg (2006).

⁸ Skolverket (2006b), s. 4.

värdet hos människor med nedsatt funktionsförmåga satts i fråga – vilket också redovisas i flera av de granskade historie- och samhällskunskapsböckerna – framstår dessa mål och ansvar som förståeliga och befogade. Observeras bör dock att många människor med funktionsnedsättningar påtalat att kategorin ”de svaga” har en nedvärderande och kränkande innebörd och att det därför finns anledning till att ta avstånd från sådana kategoriseringar.

En intressant iakttagelse i läroplanernas del om grundläggande värden, i avsnittet om skolans värdegrund, är den centrala plats begreppen ”deltagande” och ”givande” i samhällslivet får där: ”Skolans uppgift är att låta varje enskild elev finna sin unika egenart och därigenom kunna *delta* i samhällslivet genom att *ge* sitt bästa i ansvarig frihet” (vår kursivering).⁹ Att som samhällsmedlem ge i form av bidrag till det gemensamma samhället är en aspekt vi återkommer till i analysen. Deltagande i samhället kan relateras till delaktighetsbegreppet, som återkommer såväl i klassifikationen av funktionshinder utarbetad av WHO, som i diskussioner om funktionshinder och samhällsgemenskap, både i den svenska handikappolitiken och i forskningssammanhang¹⁰, vilket vi också kommer att beröra längre fram.

I kursplanerna för grundskolan finns en inledande del som anger gemensamma mål och värden för geografi, historia, religionskunskap och samhällskunskap (de samhällsorienterande ämnena). Relevant för funktionshinderaspekten är att det här pekas på makt- och konfliktperspektiv och att det är viktigt att ”klart ta ställning mot sådant som innebär kränkningar av andra människor”¹¹, särskilt i relation till identitetskategorier som kön, klass och etnisk tillhörighet. Att funktionshinder också skulle kunna ha betydelse här nämns inte. Andra funktionshinderrelevanta mål är ”att öka tryggheten i den egna identiteten...”¹² och att eleven ”utvecklar en tilltro till sin egen förmåga att påverka och en vilja till att hävda demokratiska värden samt bli förtrogen med sina rättigheter och skyldigheter som medborgare i ett demokratiskt samhälle”¹³.

Den kamp för människors lika rättigheter och lika värde som handikapprörelserna i många länder bedrivit ges här uppenbarligen inte samma utrymme och explicita formulering som de krav på lika rättigheter och lika värde som förts fram i samband med kulturell mångfald och etnisk tillhörighet. Varför kan man bara spekulera över, men vissa mångfaldsfrågor ges tydligen prioritet framför andra, och mångfald i människors sätt att fungera lyfts inte fram bland de viktigaste.

De specifika kursplanerna

I de specifika kursplanerna för grundskolan respektive gymnasieskolan för de fyra ämnen som studeras här behandlas funktionshinder ännu mindre explicit. Allra minst explicita är målen för hur man ska behandla frågor kring funktionshinder i kursplanerna för gymnasieskolan. Det bör påpekas att inte heller några andra tänkbara grunder för intolerans eller hot mot människors lika rättigheter och värde,

⁹ Skolverket (2006a), s. 3, Skolverket (2006b), s. 3.

¹⁰ T.ex. Gustavsson (2004).

¹¹ Skolverket (2000), s. 67.

¹² Skolverket (2000), s. 65.

¹³ Skolverket (2000), s. 66.

som exempelvis genus eller etnisk tillhörighet, nämns där. De relevanta aspekter vi i det följande lyfter fram är till största delen hämtade från grundskolans kursplaner.

Biologi

Den övergripande gemensamma kursplanen för de naturorienterade ämnena kan på flera ställen relateras till aspekter på funktionshinder, exempelvis där det står att naturvetenskapen ska ”finna svar på de frågor, som rör den egna existensen, livet och livsformerna, platsen i naturen och universum”¹⁴, och att ”utbildningen skall bidra till samhällets strävan att skapa hållbar utveckling och utveckla omsorg om natur och människor”¹⁵. Det anges också att utbildningen ska lyfta fram ”ett brett spektrum av argument, t.ex. etiska, estetiska, kulturella och ekonomiska, som har relevans i diskussioner exempelvis om människans sätt att leva tillsammans och använda naturen”¹⁶.

När det gäller det enskilda biologiämnets syfte och roll i undervisningen beskrivs en del av syftet vara ”att göra kunskaper och erfarenheter användbara för att främja omsorgen om och respekten för naturen och medmänniskorna”¹⁷. Här finns också några formuleringar som mer direkt berör frågor om funktionshinder, t.ex. två av strävansmålen som anger att skolan i sin undervisning i biologi ska sträva efter att eleven utvecklar ”kunskap om människokroppens byggnad och funktion”¹⁸ samt utvecklar ”kunskap om livets villkor och utveckling och kan se sig själv och andra livsformer i ett evolutionsperspektiv”¹⁹. Människans existentiella frågor betonas, både när det gäller individen och samhället i stort. En central dimension av biologiämnet beskrivs vara att behandla människan som en biologisk varelse. I denna beskrivning förekommer begreppet funktionshinder en gång, vilket är det enda tillfället som begreppet används i någon av kursplanerna:

*Häri ingår kunskaper om cellen, om inre organ och deras funktion samt hur dessa samverkar. Frågor som hälsa, droger och funktionshinder belyses.*²⁰

Ett uppnåendemål för biologiämnet, som vi kommer att se har relevans för funktionshinder, är att eleven i slutet av sitt nionde skolår ska kunna använda såväl naturvetenskapliga som estetiska och etiska argument i frågor om t.ex. användning av genteknik.

Historia

Av intresse för funktionshinderaspekten är t.ex. den del av beskrivningen av historieämnets syfte och roll i utbildningen där det anges att ämnet ska ”ge möjlighet att leva sig in i gångna tider och de förutsättningar som funnits för män, kvinnor och barn i olika kulturer och olika samhällsklasser”²¹, där skulle historie-

¹⁴ Skolverket (2000), s. 46.

¹⁵ Skolverket (2000), s. 46.

¹⁶ Skolverket (2000), s. 48.

¹⁷ Skolverket (2000), s. 51.

¹⁸ Skolverket (2000), s. 51.

¹⁹ Skolverket (2000), s. 51.

²⁰ Skolverket (2000), s. 52.

²¹ Skolverket (2000), s. 76.

skrivningen även kunna inkludera människors skiftande funktionsförutsättningar. Däremot finns även här ett begränsat mångfaldsperspektiv angivet, på ett liknande sätt som i kursplanerna för de övriga samhällsorienterade ämnena, framför allt i form av en betoning på kulturell mångfald.

Religionskunskap

Av speciell relevans för funktionshinder är målet att undervisningen i religionskunskap ska fördjupa och problematisera grundläggande demokratiska värden som människors egenvärde, människors lika värde och omsorgen om de svaga. Syftet är att öka elevernas etiska medvetenhet och därmed skapa en handlingsberedskap inför exempelvis demokrati-, miljö-, jämställdhets- och fredsfrågor.²² I kursplanen för gymnasieskolan trycks särskilt på målet att eleverna ska kunna relatera tro och idéer i olika religioner och livsåskådningar till problemsituationer i vardags- och yrkeslivet. Här kan man se stora möjligheter att diskutera olika synsätt på svaghet, olikhet, särbehandling och utanförskap.

Samhällskunskap

Syftet, att undervisningen i samhällskunskap ska ge grundläggande kunskaper om olika samhällen, förmedla demokratiska värden och stimulera till delaktighet i den demokratiska processen, kan naturligtvis läsas som relevant för funktionshinder. Andra delaktighets- och demokratiproblem – som har att göra med etnisk och kulturell mångfald – lyfts emellertid fram tydligare i strävans- och uppnåendemålen. Det är rimligt att läsa kursplanerna som uttryck för att det anses värdefullt för alla elever att reflektera även över hur människors skiftande villkor och förutsättningar att fungera i vardagslivet – vad man kanske skulle kunna kalla ”funktionell mångfald” – kan påverka deras demokratiska villkor och delaktighet, men dessa frågor tycks inte stå tillräckligt högt på dagordningen i dagens skola för att motivera ett mera explicit mål.

Sammanfattning

Sammanfattningsvis kan vi säga att funktionshinder i stort sett är frånvarande i läroplanerna och sällan omnämns explicit i kursplanerna. Ibland blir det tydligt att det är utelämnat i uppräknings- och sociala kategoriseringar, som t.ex. kön, religion eller etnisk tillhörighet, i målformuleringar relaterade till mänskliga rättigheter och diskrimineringslagar, där funktionshinder annars brukar ingå. Däremot är det lätt att läsa in funktionshinderrelevanta mål i mer generella formuleringar, exempelvis om människolivets okränkbarhet, alla människors lika värde, individens frihet och integritet samt solidaritet med svaga och utsatta.

Funktionshinders frånvaro och närvaro i text och bild

På ett sätt kan man säga att innehållet i de 24 granskade läroböckerna överensstämmer mycket väl med läro- och kursplanernas mål. Den frånvaro av specifika mål för hur funktionshinder ska behandlas som vi fann i läro- och kursplanerna motsvaras av en nästan lika tydlig frånvaro av kategorin funktionshinder i läro-

²² Skolverket (2000), s. 81.

böckerna. De öppningar för en diskussion kring funktionshinder, som de allmänna målen och riktlinjerna ger, motsvaras knappast heller av några reella diskussioner i de granskade läroböckerna. När funktionshinder tas upp görs det på ett kortfattat och på ett ganska likartat och närmast stereotypt sätt under vissa återkommande teman. Ett intressant fynd är att det i stort sett är samma teman som behandlas i läroböckerna för grundskolan som i läroböckerna för gymnasieskolan. Ett generellt mönster är att funktionshinder är ännu lite mera frånvarande i gymnasieböckerna. Några av dem innehåller överhuvudtaget ingenting om denna aspekt. I jämförelse med hur mycket som skrivs om kön och kulturell mångfald berörs funktionshinder i mycket mindre omfattning i läroböckerna.

Ett viktigt resultat är således att funktionshinder är anmärkningsvärt frånvarande i läroböckerna och denna frånvaro ger upphov till speciella frågor kring hur man kan förstå att det skrivs så lite om denna kategori. I analysen av frånvaron, har vi arbetat både med tolkningar av texter där man kunde förvänta sig att finna något om funktionshinder och satt in frånvaron i ett aktuellt samhällssammanhang. Vi har vidare funnit att ett vanligt återkommande tema i läroböckerna är bilden av en normalt fungerande människa och en normal samhällsmedborgare. Dessa text-avsnitt ger en ganska tydlig implicit bild även av människor med andra funktionsförutsättningar och vi försöker i analysen att synliggöra denna bild.

Efter att ha läst igenom alla de utvalda läroböckerna kunde vi alltså konstatera att det inte är ofta funktionshinder förekommer i texterna. På några ställen i läroböckerna nämns dock funktionshinder explicit, men oftast används då beteckningen handikapp. Vi har också sökt efter bilder på funktionshinder. Kortfattat kan vi beskriva att det inte finns så många bilder och att de oftast återkommande är de med en rullstol eller av barn med Downs syndrom. I stort sett alla dessa bilder är avsedda att illustrera just själva funktionshindret. Ett par undantag kan nämnas, exempelvis en bild som används för att illustrera hur man gör en bildanalys.²³ Där finns en bild av en man i en rullstol, men bilden används i ett annat syfte och sammanhang än att i första hand lyfta fram ett funktionshinder. Valet av denna bild av en man som rullar fram i en rullstol (med båda underbenen amputerade) på en trottoar, där två små barn som sitter i en barnvagn (med kepsar och nappar) vänder sig om för att följa mannen i rullstol med sina blickar, tycks vara vald för att det är en bild som antas väcka associationer som lätt stimulerar till diskussion. Det andra undantaget utgörs av bilder av människor med glasögon, som naturligtvis kan ses som ett hjälpmedel för personer med en typ av funktionsnedsättning, som dock närmast elimineras av glasögonen och därför sällan uppfattas som något funktionshinder.

Här följer en genomgång av innehållet i läroböckerna ämnesvis, där vi redovisar de teman som vi identifierar i de sex böckerna inom respektive ämne. Vi analyserar alltså grundskole- och gymnasieböcker tillsammans. Presentationen börjar med de samhällsvetenskapliga ämnena i ordning efter ökande omfattning av relevant innehåll för funktionshinderaspekten. Slutligen presenteras biologiämnet, där

²³ Höglund m.fl. (2003), s. 96-97.

aspekter med relevans för funktionshinder förekommer oftare än i de övriga ämnena, och där jämförelser med de samhällsvetenskapliga ämnena kan göras.

Religionskunskap

I de sex utvalda religionskunskapsböckerna finns allra minst skrivet om funktionshinder jämfört med de övriga granskade läroböckerna. En av läroböckerna för gymnasieskolan, *Söka svar. Religionskunskap kurs A*²⁴, innehåller överhuvudtaget inte något som har med vårt fokus att göra. Det är i olika avsnitt där demokratiska, existentiella och etiska frågor behandlas som funktionshinder förekommer i de övriga läroböckerna. Genomgående tas funktionshinder i religionskunskapsböckerna upp främst i samband med diskussioner om fosterdiagnostik, människo-värde och vad som uppfattas som typiskt mänskligt i relation till vad som karaktäriserar andra varelser. Tre återkommande teman tycks här aktualisera frågor om funktionshinder för författarna – och läsarens reflektion begränsas då också lätt till dessa områden: det första är *Etik och moral*, det andra är *Vad som kännetecknar en människa*, och det tredje är *Funktionsnedsättnings uppkomst*.

Etik och moral

Det första temat rör hur man bör leva sitt liv. Rubrikerna anknyter här ofta till *etik och moral*. Funktionshinder behandlas mest typiskt i samband med frågor kring fosterdiagnostik och då som exempel på något som naturligt, eller vanligen, anses väcka funderingen att fosterdiagnostik kan vara aktuell när man misstänker att barnet kan få en nedsatt funktionsförmåga och eventuellt blir då också abort aktuell i förlängningen. I gymnasieläroboken *Människan och tron*²⁵ kan man i ett avsnitt om ”Aktuella etiska frågor” läsa följande under rubriken ”Abort”:

*Om man genom undersökning med ultraljud, fostervattensprov och i vissa fall blodprov kan ställa en diagnos som informerar om ökad risk för (ibland) mycket allvarlig sjukdom eller svåra funktionshinder, ska detta då, enligt din mening, kunna användas som skäl till abort?*²⁶

Författaren ger inget svar och det är typiskt för behandlingen av dessa frågor i de granskade läroböckerna.

Det är i samband med en diskussion om fosterdiagnostik och abort, under rubriken ”Livets gränser”, i grundskoleläroboken *Kompakt: Religionskunskap*²⁷ som en av de få bilderna av funktionshinder i religionskunskapsböckerna förekommer. Bilden föreställer den välkände vetenskapsmannen Stephen Hawking, där han sitter i en rullstol framför en publik och intill en TV-skärm som visar en bild av en astronaut. Bildtexten lyder: ”Kan någon annan än individen själv avgöra om ett liv har något värde? Här samtalar den gravt handikappade forskaren Stephen Hawking med en astronaut på rymdstationen MIR”.²⁸ Bilden tycks vara avsedd att problematisera abort p.g.a. en funktionsnedsättning, och lyfta fram att man kan leva ett bra liv

²⁴ Mattson m.fl. (2005).

²⁵ Björlin (2003).

²⁶ Björlin (2003), s. 42.

²⁷ Tidman och Hermansson (2004).

²⁸ Tidman och Hermansson (2004), s. 216.

trots eventuella funktionsnedsättningar. I texten sägs också att ”barn med misstänkta handikapp /.../ kan ju ha andra mycket värdefulla egenskaper” som man också väljer bort vid den här typen av aborter. Det här är ett av få exempel i samtliga läroböcker där det framhålls att det går att leva ett gott liv, trots funktionsnedsättningar. Här lyfts dock inte någon positiv aspekt av själva funktionshindret fram, utan att man kan ha *andra* positiva egenskaper utöver detta. Exemplet är väldigt kortfattat och där finns t.ex. inte någon egen berättelse från Stephen Hawking själv av erfarenheter han har av att leva med de villkor som funktionsnedsättningen innebär för honom.

Här vill vi särskilt påpeka att det i kursplanerna återkommer målformuleringar, i såväl biologi, religionskunskap som samhällskunskap, om att eleverna ska kunna föra etiska resonemang och se konsekvenser av olika ställningstaganden. Vår analys av läroböckernas innehåll visar att det emellertid är ytterst tveksamt om dessa mål uppfylls, med tanke på att det i läroböckerna främst förekommer exempel på etiska diskussioner där det saknas vägledning i att se vilka konsekvenser som följer av olika ställningstaganden. Texterna ställer stora krav på att den enskilde läraren leder elevernas samtal och reflektioner i riktning mot målen i kursplanerna och läroplanernas värdegrund.

Vad som kännetecknar en människa

Det andra temat rör *vad som kännetecknar en människa*. I *Religion – människor och tro* för grundskolan beskrivs att människan (*Homo sapiens*) är arten som kan tänka på sitt eget tänkande och på andra djurs tänkande.²⁹ På detta sätt skiljer vi oss, säger författarna, från djuren. I historien (och det gäller nog än idag) har föreställningarna om människor med utvecklingsstörning präglats av idéer om att de inte är riktigt fullgångna människor, utan istället nästan är djurlika.³⁰ När det gäller frågan om hur man ska förstå gravt utvecklingsstördas ställning lämnas läsaren utan svar. Andra frågor, som exempelvis om ”det handikappade barnet” har samma värde som den firade filmstjärnan, får kommentaren att svaret beror på vilken människosyn man har. Ett annat sätt att ta upp detta tema illustreras i grundskoleläroboken *SOL 3000: Religion och liv 7-9* med en redovisning av nazismens synsätt att ”mentalsjuka och handikappade” inte ansågs ha rätt att leva, utan berövas människovärdet helt och hållet.³¹ Läsaren inbjuds också att, i en tänkt situation där det bara finns ett skyddsrum för några få att överleva, själv försöka rangordna vilka som borde få leva bland exempelvis en femårig, intelligent, rullstolbunden pojke; en nittonårig, mindre intelligent kvinna som elitidrottare och en sextiofemårig manlig professor i fysik. Detta är ett tydligt exempel på vad vi nämnde ovan om etiska diskussioner som ställer stora krav på lärarens roll som samtalsledare. Risker förefaller vara stora att fördomar annars snarare bekräftas än problematiseras.

I den nyss nämnda boken finns också ett avsnitt som kallas ”Duger jag?”³² som inleds med en beskrivning av några egenskaper som kännetecknar en människa,

²⁹ Falkevall m.fl. (2001), s. 41.

³⁰ Gustavsson (2000).

³¹ Berg (2003), s. 537-539.

³² Berg (2003), s. 543.

bl.a. att människan biologiskt är ett flockdjur och att det gäller att inte vara annorlunda, för då blir man inte accepterad. Sedan dras en parallell från detta till en skolklass: att vissa elever vågar vara som de vill och andra följer en stil de tror är den som gäller, rädda för att bli utanför. Texten förklarar att alla duger precis som de är: ”det spelar ingen roll om du är smal eller tjock, stark eller svag, intelligent eller har lite svårt att lära”. Detta textavsnitt illustreras med en bild av studenter, i en lokal som ser ut att kunna vara ett uppehållsrum i en skola, där ett gäng killar i studentmössor bildar en ring genom att hålla om varandra med sina armar, och en bit därifrån sitter en mycket kortväxt kille, i en rullstol, också med studentmössa, och ser bort mot ringen av killar som han bara ser ryggarna på. Några fler personer finns också längre bort på bilden, vilkas ryggar man också ser. Ingen tittar på killen i rullstolen. Det finns ingen separat bildtext. Bilden skapar en tydlig känsla av utanförskap. Funktionshinder får här illustrera ett exempel på hur man kan avvika och vara annorlunda, trots att textens budskap är att lyfta fram att alla duger oavsett hur man är eller ser ut, att alla är människor ändå. Bilden bidrar på så sätt inte till att framställa funktionshinder som ”alla andra”, utan förmedlar att funktionshinder innebär utanförskap.

Funktionsnedsättningars uppkomst

Ett tredje, och mindre frekvent, tema är olika förklaringar till *funktionsnedsättningars uppkomst*. I läroboken *SOL 3000: Religion och liv 7-9* finns också exempel på detta tema, där det skrivs om hur förklaringar av uppkomsten av funktionsnedsättningar och sjukdomar som epilepsi kan förstås som delar av trosföreställningar.³³ I ett avsnitt om det nya testamentet i bibeln diskuteras föreställningar om att epilepsi kan vara ett uttryck för att man är besatt av en ond ande och att Jesus kunde befria en lam man från hans funktionsnedsättning genom att förlåta honom hans synder. Olika synsätt presenteras för läsaren, som inbjuds att reflektera och bilda sig en egen uppfattning. Här finns en bild, i samband med rubrikerna ”En lam man botas” och ”Vad ska man tro?”, som föreställer en tecknad illustration av en lam man, som av fem personer sänks ner på en bår genom ett hål i taket till Jesus. Bildtexten säger: ”Den lame mannen sänks ned genom taket”.³⁴

Sammanfattning

I religionskunskapsböckerna finns allra minst skrivet om funktionshinder. Av det lilla som nämns identifierar vi tre teman: *Etik och moral*, som oftast relaterar till frågor om fosterdiagnostik och val av abort p.g.a. framtida ”handikapp”; *Vad som kännetecknar en människa*, där främst människovärde och människosyn diskuteras; *Funktionsnedsättningars uppkomst*, där förklaringar till funktionsnedsättningar relateras till trosföreställningar. Enstaka bilder som illustrerar funktionshinder förekommer i dessa läroböcker, där det också är just själva funktionshindret som är avsett att lyftas fram.

Ser man till läro- och kursplanernas ambitiösa mål är det lätt att tycka att läroboksförfattarna utelämnar många diskussioner som kan vara av relevans för funktions-

³³ Berg (2003).

³⁴ Berg (2003), s. 198.

hinder. Särskilt tydligt är detta kanske när det gäller målet att eleverna ska lära sig relatera tro och idéer i olika religioner och livsåskådningar till problemsituationer i vardags- och yrkeslivet. Existentiella frågor kring hur man kan leva ett gott liv med begränsade funktionsförutsättningar är naturligtvis av stor relevans för personer som själva lever med sådana utmaningar – och en diskussion av sådana frågor skulle nog också ge andra en mer nyanserad bild av vad det innebär att leva med funktionsbegränsningar – men dessa frågor kommer helt i skymundan för exempelvis om det kan vara rätt att avbryta utvecklingen hos ett foster där man vet, eller starkt misstänker, att det finns risk för ett framtida funktionshinder. De förstnämnda frågorna tycks ha djup existentiell aktualitet och det faktum att enbart den senare typen lyfts fram ger en förenklad och ensidigt negativ bild av hur det skulle kunna vara att leva med funktionshinder i vardags- och yrkeslivet.

Historia

Funktionshinder lyser starkt med sin frånvaro i de studerade historieläroböckerna, både när det gäller grundskolan och gymnasieskolan, men det finns något lite mer skrivet i jämförelse med religionskunskapsböckerna. En första reflektion är att kursplanens beskrivning av att historieämnet ska ”ge möjlighet att leva sig in i gångna tider och de förutsättningar som funnits för män, kvinnor och barn i olika kulturer och olika samhällsklasser”³⁵ knappt alls behandlar de förutsättningar som gäller att leva med olika funktionshinder. Funktionshindrens historia återstår i stor utsträckning att skriva, men av det som trots allt finns³⁶ har läroböckerna inte tagit med något. Eftersom samtliga granskade läroböcker sträcker sig över en så omfattande tidsperiod, ända från forntiden med de första upprättgående människorna fram till och med 1900-talet och det senaste millenniumskiftet, är det kanske en svår uppgift att få med en sådan detaljerad historiebeteckning. Men där finns ändå en del reflektioner kring villkor för män och kvinnor, och det skulle inte vara orimligt att kunna få med någon reflektion om funktionsförutsättningar i de olika avsnitten. Detta gäller särskilt gymnasieläroböckerna där det finns en fördjupning i 1800- och 1900-talshistoria, där det skulle kunna finnas plats för berättelser om hur det var att leva med olika funktionsbegränsningar under dessa århundraden.

Frånvaron av erfarenheter av funktionshinder i den historiska beskrivningen går emot läroplanens betoning att undervisningen ska vila på en demokratisk grund. I en tidigare rapport av Skolverket³⁷ lyfter man fram att Demokratiutredningen³⁸ fann att delaktighet och tillgänglighet är två nyckelbegrepp för demokrati. Ett sätt att nå delaktighet i, och tillgänglighet till, samhällets olika delar är att den egna rösten hörs och görs synlig för andra. I demokratiutredningen konstateras att allas erfarenheter och kunskaper behövs i en fungerande demokrati, att alla människors kompetens måste efterfrågas för att beslut och diskussioner ska kunna bli så heltäckande som möjligt, exempelvis från personer med begränsade funktionsförutsättningar. Här

³⁵ Skolverket (2000), s. 46.

³⁶ Se exempelvis ett nyligen utkommet temanummer av *Scandinavian Journal of Disability Research* 2005.

³⁷ Skolverket (2006c).

³⁸ SOU 2000:1.

blir det väldigt tydligt att läroböckerna generellt är långt ifrån att uppfylla denna grund för demokrati, då erfarenheter av funktionshinder i så liten utsträckning finns representerade där, särskilt i historie- och religionskunskapsläroböckerna. Problemet med att inte vara delaktig i att skriva sin egen historia eller berättelse, att vara osynlig i historien, har bl.a. Stefan Jonsson (1993; 2005) belyst framför allt när det gäller etniska minoriteter, slavar i USA och kvinnor, men det gäller i lika hög grad frånvaron av erfarenheter och villkor att leva med funktionshinder. Ett mångfaldsperspektiv som inte bara inkluderar exempelvis kultur/etnicitet, kön, religion, sexualitet och klass, utan också funktionshinder ter sig som ett fruktbart alternativ, vilket också har efterfrågats i tidigare forskning, t.ex. av Davis:

So, how, once the profoundly destructive marginalization of people with disabilities is recognized, may a new attention to the disabled body be included in the already crowded theatre of multiculturalism? What can be done to accomplish this inclusion? Measures can be taken analogous to the familiar steps taken before with other groups: highlighting narratives, lyrics, and representations of disability in literature courses, teaching the politics of disability in courses that deal with social and political issues, making conscious efforts to include people with disabilities in media, and so on. Important as well would be the attempt to teach disability across the curriculum so that this subject does not remain ghettoized in special courses. This aspect of inclusion involves a reshaping of symbolic cultural productions and ideology.³⁹

Davis menar att liknande åtgärder som gjorts för andra aspekter av mångkulturalism även kan genomföras i relation till funktionshinder. Den kunskapsinriktning som kallas "Disability Studies" har arbetat med detta projekt under de senaste 20 åren. Här finns en stor lucka att fylla i svenska sammanhang när det gäller läroplaner och kursinnehåll i de utvalda grundskole- och gymnasie-läroböckerna.

I vår analys av funktionshinderrelevanta texter och bilder i historieläroböckerna finner vi tre återkommande teman: det första kallar vi *Människans framgångsrika (och normala) utveckling*, det andra *Handikappade som fattiga*, och det tredje *Handikappade som offer*.

Människans framgångsrika (och normala) utveckling – frånvaro av funktionshinder

I historieläroböckerna dröjer det i stort sett ända till industrialiseringen på 1800-talet innan någon referens alls till funktionshinder dyker upp. Ett undantag är i boken *Punkt SO: Historia*⁴⁰ för grundskolan, där begreppen "de halta" och "döva" förekommer i ett avsnitt om det antika Grekland. Där beskrivs hur man på den tiden trodde att det var gudar som orsakade sjukdomar genom att straffa människor, och "Genom att offra till läkedomens gud, Asklepios, hoppades de halta, döva, cancersjuka och barnlösa på ett under". Här berättas det också om att för att få räknas som medborgare måste man kunna delta i Athens militära försvar och hur detta uteslöt kvinnor från att få rösträtt. Detta torde även ha gällt de som

³⁹ Davis (1995), s. 159.

⁴⁰ Nilsson m.fl. (2001), s. 40.

p.g.a. något funktionshinder inte kunde delta i det militära försvaret, men det får vi inte veta någonting om.

Människans tidiga historia domineras starkt av en evolutionsberättelse om människans framgångsrika utveckling, vilket är ett återkommande tema i historieläroböckerna.⁴¹ Darwins teori om det naturliga urvalet har en central roll i framställningen, där historien beskrivs med ”framgångsmänniskan” som exempelvis lär sig fly faror, jaga, uppfinna och hela tiden anpassa sig till nya omständigheter. Andra centrala begrepp i dessa beskrivningar är verktyg, redskap, intelligens, hjärnstorlek och språk. Alla exempel på människans utveckling är tydligt kopplat till funktion, en väl fungerande människa, både fysiskt och mentalt. Människor som inte lever upp till bilden av ”framgångsmänniskan” finns inte med i evolutionsberättelsen. Det är således en mycket tydlig tankefigur om en funktionsduglig människa som ligger till grund för beskrivningen av vår gemensamma historia, vilken väl överensstämmer med vad som ofta framhålls vara definitioner av en normal människa i vår samtid (med bl.a. en fungerande kropp, språk och intelligens). Möjligen kan denna historieskrivning delvis förklara varför just denna bild av den ”normala människan” är så dominerande i vårt samhälle. Detta gäller naturligtvis inte enbart läroböcker, utan det är förmodligen en spridd tankefigur i vårt samhälle.

Handikappade som fattiga

Ett sammanhang där funktionshinder återkommer i de granskade historieläroböckerna, och oftast för första gången, är i beskrivningar av 1800-talets fattighjon eller inhysesjon. Begreppet som återkommer här är ”handikapp”. Det som står om handikapp är mycket kortfattat. I ett avsnitt om livet på landet i början av 1800-talet i grundskoleläroboken *PULS: Historia* kan man exempelvis läsa, under rubriken ”De jordlösa – nära hälften av folket”: ”*Fattighjon* kallades de som saknade både jord och arbete. Föräldralösa barn, handikappade, hemlösa, gamla och sjuka fick tigga för att få mat”.⁴² Inhysesjon beskrivs i läroboken för grundskolan *Punkt SO: Historia* vara ”gamla eller sjuka eller personer som av någon anledning inte kunde försörja sig själva”⁴³ och det nämns att gamla, handikappade och sjuka ofta fick bo i en fattigstuga. Bilden av *handikappade som fattiga* framträder tydligt. Till dessa exempel kan vi också lägga texter om ”de svaga”, som ibland kan inkludera personer med begränsade funktionsförutsättningar t.ex. då det gäller att inte kunna försörja sig själv eller att inte kunna föra sin egen talan. Handikappade som fattiga är en innebörd av funktionshinder som tidigare beskrivits av Saetersdal (1998).

Handikappade som offer

Andra gånger förekommer funktionshinder i historieläroböckerna i samband med en genomgång av andra världskriget och beskrivningar av nazismen och förintelsen av judar. Flera av de studerade läroböckerna pekar tydligt ut att det inte bara var judar som föll offer för Nazismen, utan även t.ex. ”handikappade”. I exempelvis

⁴¹ Se t.ex. Nilsson m.fl. (2001), s. 7-18.

⁴² Körner och Lagheim (2002), s. 167.

⁴³ Nilsson m.fl. (2001), s. 211.

grundskoleläroboken *SO Direkt: Historia* kan man läsa under rubriken ”Nazisternas ofattbara grymheter”: ”Det var inte bara judar som Tyskland behövde renas ifrån. Också romerna ansågs tillhöra en underlägsen ras och möttes av samma behandling som judarna. Homosexuella, handikappade och utvecklingsstörda människor ansågs ’livsodugliga’”.⁴⁴ Ett annat exempel är läroboken *Epos A* för gymnasieskolan, som beskriver att ”handikappade” kunde tvångssteriliseras eller utsättas för tvångsaborter under nazismens tid vid makten i Tyskland.⁴⁵

Ytterligare ett exempel på *handikappade som offer* är det fotografi som återkommer i inte mindre än fyra av de sex historieläroböckerna på tre afrikanska tvångsarbetare⁴⁶ i Belgiska Kongo under kolonialtiden, som fått sina händer avhuggna som straff för att de inte levererat tillräckligt med gummi till Belgiens kung Leopold.⁴⁷ De tre personerna på bilden, en kvinna och två män, står uppradade intill varandra och håller upp sina armar mot sina nakna bröst framför fotografen. Bilden förekommer i avsnitt om kolonialtiden och de grymheter som kunde förekomma i samband med kolonialmakternas erövring av nya områden. Fotografiet är förmodligen inte tänkt att i första hand presentera funktionshinder, men illustrationen är ett konkret, synligt exempel på funktionshinder (att inte kunna använda sina händer), vilket här är ett resultat av en bestraffning. I historieläroböckerna lyser annars bilder relaterade till funktionshinder med sin frånvaro.

Sammanfattning

Funktionshinder lyser starkt med sin frånvaro i historieläroböckerna, men det finns något lite mer skrivet här som relaterar till funktionshinder i jämförelse med religionskunskapsböckerna. Vi identifierar tre funktionshinderrelevanta teman: *Människans framgångsrika (och normala) utveckling*, där det blir tydligt att funktionshinder inte själva skrivit in sig i historien; *Handikappade som fattiga*, som ofta talar om handikappade som de som inte kan försörja sig själva; *Handikappade som offer*, där beskrivningar av hur handikappade var offer för nazismen och förintelsen återkommer. Den i stort sett enda bild som relaterar till funktionshinder i historieläroböckerna, och som återkommer i fyra av dessa, är inte i första hand avsedd att belysa funktionshinder, men är en tydlig representation av en funktionsnedsättning som resultatet av en bestraffning (avhuggna händer).

En reflektion som gäller alla de granskade läroböckerna är att eftersom det är så få bilder som relaterar till funktionshinder, så får de få bilder som förekommer stor betydelse för vilka innebörder av funktionshinder som konstrueras i läroböckerna. Man kan fråga sig varför flera av de få bilder som finns med återkommer i flera läroböcker.

Kursplanens beskrivning av att historieämnet ska ”ge möjlighet att leva sig in i gångna tider och de förutsättningar som funnits för män, kvinnor och barn i olika

⁴⁴ Almgren m.fl. (2005a), s. 388.

⁴⁵ Sandberg m.fl. (2000), s. 265.

⁴⁶ I en av läroböckerna är bilden skuren och föreställer bara två personer istället för tre.

⁴⁷ De fyra läroböckerna är: *SO Direkt: Historia* (Almgren m.fl. 2005a: s. 259) och *PULS: Historia* (Körner och Lagheim 2002: s. 158) för grundskolan samt *Alla tiders historia A* (Almgren m.fl. 2005b: s. 201) och *Epos A* (Sandberg m.fl. 2000: s. 224) för gymnasieskolan.

kulturer och olika samhällsklasser” uppfylls i stort sett inte då historiebegränsningarna knappt alls behandlar de förutsättningar som gäller att leva med olika funktionshinder. Frånvaron av erfarenheter av variationer i funktionsförutsättningar i den historiska beskrivningen går emot läroplanens betoning att undervisningen ska vila på en demokratisk grund, vilket innebär att alla samhällsmedlemmars erfarenheter ska finnas representerade i läroböckerna. Detta sammanhänger med funktionshindrets frånvaro i det mer övergripande mångfaldsperspektiv som ofta framhålls i olika sammanhang för att synliggöra minoriteter i samhället.

Samhällskunskap

I samhällskunskapsböckerna förekommer funktionshinder i lite större omfattning än i de granskade läroböckerna för historia och religionskunskap. Med tanke på alla de mål som anges i läroplanerna och kursplanerna för samhällskunskap är det förvånande att det ändå står så lite i samhällskunskapsböckerna om erfarenheter och villkor för människor med begränsade funktionsförutsättningar. Särskilt frånvarande är det i gymnasieläroböckerna. I en lärobok för gymnasieskolan, *Z-classic*⁴⁸, lyser funktionshinder helt med sin frånvaro, med undantaget av att Handikappombudsmannen nämns i en lista över ombudsmän. Den som läser läroboken, och inte har egna erfarenheter av funktionshinder, kan lämna gymnasieskolan med bilden av ett samhälle i princip utan variationer i människors funktionsförutsättningar. För den som har egna erfarenheter av funktionsbegränsningar, känns frånvaron sannolikt förvånande och det ligger kanske nära till hands att uppfatta detta som ett budskap från läroboken och gymnasieskolan att människor med nedsatt funktionsförmåga är mindre viktiga eller ointressanta. Intrycket av det frånvarande funktionshindret förstärks av att det, där det diskuteras i texterna, tas upp på ett ganska likartat och schablonmässigt sätt i alla de granskade läroböckerna. Som framgår längre fram i kapitlet är de innebörder som läggs i kategorin funktionshinder ofta negativa, i form av problem och i vissa fall framstår människor med begränsade funktionsförutsättningar även som mindre värda.

Vi identifierar tre återkommande teman i läroböckerna som relaterar till funktionshinder: det första kallar vi *Funktionshindrets frånvaro i diskussioner om diskriminering*; det andra *Samhällsteori – solidaritet med de behövande*; och det tredje *Handikappade som onormala – en minuspöst i samhället*.

Funktionshindrets frånvaro i diskussioner om diskriminering

Funktionshindrets anmärkningsvärda frånvaro uttrycks genom att författarna väljer bort att behandla funktionsnedsättningar som grund för diskriminering, detta trots att det exempelvis finns en handikappombudsman som har till uppgift att bevaka diskriminering p.g.a. funktionshinder och att det finns en särskild diskrimineringslagstiftning med fokus på funktionshinder i vårt land. I läroböckerna återkommer det att *funktionshinder är frånvarande i diskussioner om diskriminering*. I boken *Nya SO Direkt: Samhälle* för grundskolan lyfts särbehandling p.g.a. hudfärg, etnisk bakgrund, religion, nationalitet eller kön fram medan funktionshinder (och sexuell läggning)

⁴⁸ Bengtsson (2005).

utelämnas.⁴⁹ Samma anmärkningsvärda utelämnande av funktionshinder i diskussionen av mänskliga rättigheter och diskriminering finner vi i grundskoleläroboken *SOL 3000: Sambälle i dag*⁵⁰, medan funktionshinder (handikapp) tas med i ett avsnitt om det demokratiska samhället i den tredje läroboken för grundskolan *Sofi: Sambälle*⁵¹. På motsvarande sätt utelämnas funktionshinder i en diskussion av människors fri- och rättigheter i *SOL 3000: Sambälle i dag* och i *Nya SO Direkt: Sambälle* i diskussionen av fri- och rättigheter och av rasism och tolerans. På vissa ställen i läroböckerna förefaller således funktionshinder vara direkt utelämnat, trots att det vanligtvis räknas med i formuleringar av mänskliga rättigheter, i lagstiftningen om diskriminering och i liknande sammanhang.

Denna frånvaro av funktionshinder i läroböckerna i samhällskunskap är anmärkningsvärd mot bakgrund av att funktionshinder kan sägas illustrera ett prototypiskt fall av samhälleliga relationer. Vi tänker på det fall som idag ofta beskrivs i termer av ett mångfaldssamhälle. Man skulle kunna säga att funktionshinder på ett särskilt sätt aktualiserar frågan om förutsättningarna för ett mångfaldssamhälle som är byggt på (eller åtminstone inte utesluter) radikala olikheter i medborgarnas sätt att fungera tillsammans. Läroplanens värdegrund tycks ta ställning för ett sådant samhälle men samhällskunskapsböckerna säger inte mycket om hur det skulle kunna byggas upp eller fungera.

Samhällsteori – solidaritet med de behövande

Det andra temat handlar om vad läroböckerna säger om hur man kan förstå hur ett mångfaldssamhälle fungerar. De två frågor som här tycks ligga i botten (men som inte formuleras) är hur ett samhälle kan byggas på medborgare med sinsemellan helt olika sätt att fungera, exempelvis i arbetslivet, och medborgares fri- och rättigheter. Den lilla diskussion som finns om detta i läroböckerna återfinns inom ett tema som vi kallar *samhällsteori*. Det som skrivs här har egentligen knappast något teoretiskt lyft i vanlig mening, utan är främst en presentation av en samhällsteori om den svenska välfärdsstaten och dess speciella sätt att behandla människor med begränsade funktionsförutsättningar som ”en svag grupp” med rätt till speciellt stöd.⁵² I dessa texter återfinns vi också den innebörd som är vanligast förekommande i alla samhällskunskapsböckerna, nämligen *funktionshindrade som behövande* och som utgifter för kommun, landsting eller stat. Att man redovisar vad exempelvis skattebetalarnas pengar går till är inte så anmärkningsvärt. Det uppseendeväckande i presentationen av människor med funktionsnedsättningar som en minuspost i samhället sammanhänger framför allt med att det i övrigt står så lite. Bilden blir inte mindre problematisk av att denna betydelse direkt knyter an till en av de dominerande sociala innebörderna i kategorin ”funktionshindrade”, som ”tärande” i samhället.

Ett sätt att ge en mera nyansrik bild av människor med begränsade funktionsförutsättningar och deras ställning i samhället skulle kunna vara att beskriva något

⁴⁹ Bjessmo m.fl. (2005), s. 91.

⁵⁰ Wergel m.fl. (2001), se t.ex. s. 511 och s. 520.

⁵¹ Folkebrant och Olson (2004), s. 26.

⁵² Detta återkommer i flertalet böcker, men se t.ex. Bjessmo m.fl. (2005), s. 163-165.

om hur deras samhällsroller utvecklats under välfärdsstatens historia. Från att länge ha varit en bortglömd grupp på välfärdsstatens bakgård⁵³ fick de förbättrade livsvillkor under 1970- och -80-talens normaliserings- och integreringspolitik. Om detta skrivs emellertid ingenting. Inte heller redovisas något om den spännande kamp som handikapprörelsen och enskilda personer med erfarenhet av funktionshinder på senare år bedrivit för att bryta sig ur bilden av att vara en svag grupp, med allt vad den fört med sig av negativa förväntningar och nedvärdering, för att få en ny medborgarroll präglad av fullt medborgarskap och en individuell rätt för alla att leva under jämlika villkor utan att en nedsatt funktionsförmåga medför ett hinder.

Handikappade som onormala – en minuspost i samhället

Det tredje temat handlar om normalitet, där läroböckerna kan ses erbjuda eleverna bilden av en normal människa och en normal samhällsmedborgare. Detta tema framträder tydligast i grundskolans läroböcker *SOL 3000: Samhälle i dag*⁵⁴ och *Nya SO Direkt: Samhälle*⁵⁵. Mellan (och ibland på) raderna beskrivs här ganska tydligt att en normal medborgare är en medborgare som växer upp och börjar arbeta och bidrar till produktionen i samhället. I den förstnämnda boken ligger fokus på när man kan börja förvärvsarbeta och på inkomsternas betydelse i en familjeekonomi. I den andra boken utvecklas ett ingående resonemang om en mans eller kvinnas livslopp som en balans mellan arbete/produktivitet i vuxen ålder och behov av omsorg under barn- och ålderdomen. I en figur på sidan 165 beskrivs medborgarens väg från vaggan till gravstenen. Poängen är tydlig, att man får omsorg under livets första och sista del medan man betalar tillbaka under sin produktiva period. För den normala medborgaren går debet och kredit något så när ihop. Det krävs ingen djupare receptionsanalys för att förstå att den som inte kan klara av, eller kan få, ett förvärvsarbete – och härmed förblir ”en som får” under hela livet – lätt kan uppfatta sig, och uppfattas av andra, som tärande i samhällsgemenskapen. Det gäller naturligtvis inte bara människor med begränsade funktionsförutsättningar utan även andra som inte arbetar. Överhuvudtaget bidrar läroböckernas konstruktion av det normala livet, och den normala medborgaren, till en svartvit kategorisering där budskapet är att det finns två sorters människor: de produktiva och de som kostar. Läroböckernas ganska ingående resonemang om ekonomi gör det fullständigt klart att det är de förstnämnda som betalar för de andra. I de ofta implicita normalitetsresonemangen återkommer termen *handikappade* och ges innebörder främst som *onormala* och som *minusposter i samhällsekonomin*.

Den samhällsekonomiska analysen återfinns också i läroböcker för gymnasieskolan men beskrivningen av det vanliga, normala livet och livsloppet är här mindre framträdande. Innebörden som tillskrivs människor med nedsatt funktionsförmåga, som icke-produktiva medborgare som kostar mer än vad de tillför, är dock tydlig även i gymnasieläroböckerna. Man skulle kunna säga att gymnasieläroböckerna framför allt illustrerar samhällsteorin, medan läroböckerna för grundskolan knyter ihop –

⁵³ Jämför Ekensteen (1968).

⁵⁴ Wergel m.fl. (2001).

⁵⁵ Bjessmo m.fl. (2005).

ofta med ett personligt tilltal – samhällsteorin med ett förgivet taget resonemang om vad det innebär att vara ung och att bli äldre. Så här står det exempelvis i boken *Nya SO Direkt: Samhälle*:

Som ung får man mer av samhället än vad man betalar till det. Du och din familj får hjälp med förlossningen, barnavård, barnomsorg och skolan. När du sedan blir äldre och får en egen inkomst, kommer du att vara med och betala för den här servicen.⁵⁶

Det finns heller inte många bilder som föreställer funktionshinder i samhällskunskapsböckerna. Det som återkommer är figurer av samhällsekonomin inkomster och utgifter, där människor med begränsade funktionsförutsättningar finns med som en utgiftspost.

Sammanfattning

I de granskade samhällskunskapsböckerna förekommer funktionshinder i lite större omfattning än i historia och religionskunskap. Vi identifierar tre återkommande teman som relaterar till funktionshinder: *Funktionshinderns frånvaro i diskussioner om diskriminering*, där återkommer exempel på hur funktionshinder utesluts som grund för diskriminering i sammanhang där andra grunder räknas upp, t.ex. kön och etnisk bakgrund; *Samhällsteori – solidaritet med de behövande*, som handlar om den svenska fördelningspolitiken; *Handikappade som onormala – en minuspost i samhället*, där personer med begränsade funktionsförutsättningar framträder som onormala och tärande i relation till en dominerande bild av den normala människan och den normala medborgaren. Ett fåtal bilder av funktionshinder förekommer i läroböckerna, där det som återkommer några gånger är figurer av samhällsekonomin inkomster och utgifter, där funktionshindrade finns med som en utgiftspost.

Men med tanke på alla de generella målformuleringar i läroplanerna och i kursplanerna för samhällskunskap som kan anses relevanta för funktionshinderaspekten, är det förhållandevis lite som står i de utvalda läroböckerna om erfarenheter och villkor för människor med begränsade funktionsförutsättningar. Särskilt frånvarande är det i gymnasieläroböckerna. Därför går det inte att säga att lärobokstexterna uppfyller dessa målformuleringar i den omfattning som vore både möjlig och önskvärd.

Biologi

I de granskade biologiläroböckerna berörs aspekter relaterade till funktionshinder i mycket liten utsträckning, trots att det här förekommer något oftare än i de övriga granskade läroböckerna. Målen i kursplanen för de naturorienterade ämnena, och målen i biologiämnets kursplan, behandlas tydligt i läroböckerna. Dessa mål handlar om att finna svar som rör den egna existensen, livet och livsformerna, människans plats i naturen och universum, och att utveckla kunskap om människokroppens uppbyggnad och funktion, om livets villkor och utveckling, samt att se sig själv i ett evolutionsperspektiv. Texterna knyter dock sällan an till funktionshinder. Vid genomläsning av läroböckerna slås läsaren av hur texter här genomgående utgår från ett tänkt ”vi”, där ”vi” har väl fungerande kroppar, och där

⁵⁶ Bjessmo m.fl. (2005), s. 156.

exempel på kroppens funktioner ofta illustreras med bilder på elitidrottare, ”superatleter”, i extrema rörelser. Texterna kan på det sättet upplevas som exkluderande, då det kan vara svårt för läsaren att identifiera sig med det som skrivs, när de egna funktionsförutsättningarna skiljer sig från det som tas för givet i biologibeskrivningarna.

I biologiläroböckerna är det tre teman som återkommer när det gäller aspekter relaterade till funktionshinder. Det första kallar vi *Människans normala livslopp*, det andra *Funktionshinder som sjukdom eller fel*, och det tredje *Etik och genteknik*.

Människans normala livslopp

Evolutionsberättelser om livets uppkomst inleder biologiböckerna och där anges ofta vad som är kännetecknen för livet och människan, t.ex. att kunna röra sig och ha en väl utvecklad hjärna. Darwins teorier om det naturliga urvalet presenteras. Beskrivningar av att definitionen på en människa bygger på en distinktion mellan människa och djur, som betonar hjärnans funktion, exempelvis förmågan att diskutera och tänka, återkommer i biologiläroböckerna, vilket också är ett tema som vi identifierar i religionskunskapsböckerna. I grundskolans bok *Spektrum: Biologi*⁵⁷ finns ett exempel på hur liv beskrivs, under rubriken ”Vad är liv?”: ”Levande varelser kallas organismer. Typiskt för levande organismer är att de föds, växer, andas, behöver energi, kan föröka sig och dör. De flesta kan också röra sig.” En annan beskrivning, mer direkt relaterad till människan, finns i samma bok i ett kapitel om sex och samlevnad under rubriken ”Från liv till död”:

Det finns många svar på frågan om vad som är meningen med livet. Rent biologiskt kan man svara att det är att föra livet vidare i ett evigt kretslopp. Vi föds, lever, blir förälskade, föder nya barn och så småningom dör vi för att ge plats åt barnen.⁵⁸

Bilden av den normala människans livslopp återkommer i läroböckerna, där olika egenskaper som kännetecknar människan lyfts fram. Många av dessa egenskaper är tydligt relaterade till en väl fungerande kropp. Exempelvis under rubriken ”Människan – ett välutvecklat däggdjur”, i den nyss nämnda läroboken, står följande:

Människan är ett däggdjur. Det som skiljer oss från de övriga djuren är vår välutvecklade hjärna. Med den kan vi lösa problem, kommunicera med varandra och överföra kunskaper och erfarenheter från generation till generation.⁵⁹

Detta avsnitt står i anslutning till en bild av en liten flicka med långt, blont hår som glänser i solen, iklädd en vit sommarklänning och med en midsommarkrans på sitt huvud, som står bakom en stor skål med jordgubbar, och plockar en jordgubbe med fingrarna och stoppar i sin mun. Bildtexten lyder:

Unikt för oss människor är att vi kan ta saker mellan tummen och pekfingeret – det så kallade pincettgreppet.⁶⁰

⁵⁷ Fabricius m.fl. (2001), s. 10.

⁵⁸ Fabricius m.fl. (2001), s. 228.

⁵⁹ Fabricius m.fl. (2001), s. 104.

⁶⁰ Fabricius m.fl. (2001), s. 104.

Denna idylliska bild representerar alltså den normalt fungerande människokroppen. Poängen här är inte att detta skulle vara en felaktig bild av människan, men det blir tydligt att alla som inte lever upp till dessa beskrivningar är helt osynliga i biologibeskrivningarna. Denna normala livsloppsbild kan tydligt kopplas till analysen av samhällskunskapsböckerna och konstruktionen av den normala människan som där framträder som den normala medborgarens väg från vaggan till graven. Det normala livsloppet relaterat till funktionshinder har exempelvis Mark Priestly (2001) skrivit om i sin bok *Disability and the Life Course – Global Perspectives*, där han jämför begreppet ”disability” med ”childhood”, och visar på likheter i hur barn och personer med begränsade funktionsförutsättningar ofta beskrivs som *beroende*, till skillnad från hur vuxna och arbetande beskrivs som *oberoende*.

En annan intressant iakttagelse är att texterna i de granskade biologiböckerna talar om vad som är normalt för tonåringar och ungdomar att känna och tänka i olika sammanhang. Särskilt gäller det aspekter relaterade till puberteten och sex och samlevnad. Bilden av en normal tonåring kommuniceras återkommande och är en tydlig period i det normala livsloppet som lyfts fram. I ett avsnitt om sex och samlevnad i boken *Spektrum: Biologi*⁶¹ förekommer ett exempel där personer med begränsade funktionsförutsättningar beskrivs som vanliga, eller normala, under rubriken ”Sex och handikapp” (en underrubrik till ”Tonåren – en spännande tid”):

*Vi är alla olika och en del har syn-, rörelse-, eller mentala handikapp. Men när det gäller kärlek är vi alla lika. Vi har rätt att ge och uppleva kärlek. Ibland kan olika handikapp begränsa den sexuella förmågan, men känslorna för kärlek och sexualitet är desamma. Alla blir förälskade och längtar efter någon att hålla av. Idag finns många hjälpmedel för den som är handikappad, så att han eller hon ska kunna ha ett så rikt kärleksliv som möjligt.*⁶²

Detta är det enda exempel som vi har funnit i vår analys där människor med funktionsnedsättningar explicit inkluderas i textens ”vi”, istället för att talas om som ”de” som avviker på något sätt. Detta avsnitt illustreras med en bild av en ung man som sitter i en rullstol med en ung kvinna i sitt knä, och bildtexten lyder: ”När det gäller kärlek är vi alla lika”. Sex och samlevnad är det enda sammanhang där denna inkluderande jämställdhet uttrycks inom ramen för den implicita normaliteten.

Funktionshinder som sjukdom eller fel

När läroböckerna i biologi direkt tar upp funktionshinder är det främst i samband med sjukdom, fel på eller avvikelse av kroppens organ. I läroboken *Spektrum: Biologi*⁶³ behandlas dyslexi, DAMP/ADHD och epilepsi under rubriken ”Störningar och sjukdomar i hjärnan”:

*Hjärnans många funktioner kan drabbas av olika störningar. Ett exempel är läs- och skrivsvårigheter, dyslexi.*⁶⁴

⁶¹ Fabricius m.fl. (2001).

⁶² Fabricius m.fl. (2001), s. 206.

⁶³ Fabricius m.fl. (2001).

⁶⁴ Fabricius m.fl. (2001), s. 311.

Återkommande är också beskrivningar av Downs syndrom som ett ”fel”. Exempelvis kan man läsa i boken *Biologi direkt*⁶⁵ för grundskolan, under rubriken ”Antalet kromosomer är inte alltid 46”:

En del barn föds med skadade eller för många kromosomer. Det vanligaste kromosomfelet är Downs syndrom.⁶⁶

Ärftliga sjukdomar beskrivs även ibland som ett misstag, exempelvis i gymnasie-läroboken *Biologi A med naturkunskap A*⁶⁷, under rubriken ”Ärftliga sjukdomar”:

Med en ärftlig sjukdom menar man en sjukdom som beror på att DNA har förändrats. / ... / Förändringar i DNA kan bero på naturliga misstag i cellens maskineri.⁶⁸

För lite eller för mycket tillväxthormon är ett annat exempel som tas upp som en avvikelse från den normala kroppsfunktionen, i det här fallet normal tillväxt, och i texterna nämns dvärgväxt och jätteväxt. I en lärobok finns en bild som representerar jätteväxt i form av Asiens längsta man som är 2,42 m. lång⁶⁹ och i en annan bok finns både en bild som representerar jätteväxt (återigen en lång man) och en bild som representerar dvärgväxt i form av en bröllopsbild med två kortväxta personer⁷⁰. I dessa bilder av ärftliga sjukdomar och fel särskiljs önskvärda egenskaper från felaktiga, icke önskvärda egenskaper. Relationen till en tänkt normal väl fungerande kropp framträder tydligt.

Det är i samband med dessa ”sjukdomar” och ”fel” som de flesta bilder av personer med begränsade funktionsförutsättningar förekommer och det gäller samtliga studerade läroböcker. Flest återkommande bilder av funktionsbegränsningar är av personer med Downs syndrom eller bilder där en rullstol finns med. När funktionshinder förekommer i text och bild är det funktionshindret som är det centrala och det är just själva funktionshindret som bilden är avsedd att lyfta fram. Personer med begränsade funktionsförutsättningar i text och bild representerar endast funktionshinderaspekter. Det förekommer så gott som aldrig att en bild av en person med funktionsbegränsningar representerar någon annan eller generell aspekt. Funktionshinder blir med dessa exempel övertydliga och utgör exempel på hur det enbart är funktionshindret som synliggörs – att personen ”bakom” funktionshindret blir osynligt. Att personer med nedsatt funktionsförmåga i stort sett aldrig på bild (eller i text) representerar något annat än funktionshindret har uppmärksammats i tidigare forskning, exempelvis skriver Davis så här i samband med en genomgång av forskning av fotografier av personer med begränsade funktionsförutsättningar i konst, reklam, film och massmedia:

Ungrotesque, routine pictures of disabled people in advertising, 'art' photography, films and so on are hard to find. With the same regularity that bodies of color were kept out of

⁶⁵ Kukka och Sundberg (2005).

⁶⁶ Kukka och Sundberg (2005), s. 284.

⁶⁷ Karlsson m.fl. (2005), s. 181.

⁶⁸ Det anges förstås fler orsaker till förändringar av DNA, naturliga misstag är en av flera orsaker som räknas upp.

⁶⁹ Kukka och Sundberg (2005), s. 203.

⁷⁰ Fabricius m.fl. (2001), s. 315.

*the mainstream (and even the avant-garde) media in the years before the civil rights movement, so too are disabled bodies disqualified from representing universality.*⁷¹

Vi har bara funnit ett undantag från detta, vilket vi redovisat ovan i inledningen till resultatredovisningen (bilden som används för att diskutera hur man gör en bildanalys i samhällskunskap), men även där tycks det alltså ha varit ett medvetet val att använda just en bild av en person i rullstol som väcker två barns uppmärksamhet.

Till temat av funktionshinder som sjukdom, skada eller fel hör också biologiläroböckernas beskrivningar av hur vissa funktionshinder uppkommer genom missbruk av olika droger, t.ex. synskador.

Etik och genteknik

På liknande sätt som i religionskunskapsböckerna återkommer ett tema om etik och genteknik i relation till funktionshinder i biologiläroböckerna. Fosterdiagnostik är det centrala ämnet och frågor som väcks är vilken information om våra foster och väntade barn vi vill ha, exempelvis om vi ska kunna välja vilka barn vi vill ha och därmed kunna välja bort ”handikappade” barn. Exempelvis kan man läsa följande i gymnasieläroboken *Biologi A med naturkunskap A*⁷², under rubriken ”Etiska frågor”, och underrubrik ”Kan man välja vilket barn man vill ha?”:

*Med hjälp av genteknik kan man ta reda på många ärftliga egenskaper redan hos ett mycket ungt foster. Med sådan kunskap kan man se till att många ofödda barn med obotliga genetiska sjukdomar aborteras. Barn som annars skulle ha fötts, om man inte hade känt till deras handikapp. Hur kommer det i framtiden att påverka vår syn på handikapp?*⁷³

Även här, precis som i religions- och samhällskunskapsböckerna, kan man fråga sig hur diskussioner kring etik och genteknik genomförs med eleverna, eftersom texterna ofta ställer frågor, men inte direkt säger något om olika ställningstaganden och eventuella konsekvenser. Läroböckerna väcker frågor, men tycks inte ta ansvar för en efterföljande diskussion.

Sammanfattning

I biologiläroböckerna berörs aspekter relaterade till funktionshinder i mycket liten utsträckning, trots att det här förekommer oftare än i de övriga läroböckerna. Målen i kursplanerna, där funktionshinder i stort sett är frånvarande, behandlas tydligt i läroböckerna, men i linje med målen anknyter texterna sällan till funktionshinder. Vi identifierar tre teman som återkommer när det gäller aspekter relaterade till funktionshinder: *Människans normala livslopp*, som handlar om bilden av den normalt fungerande kroppen och det normala livsloppet, där funktionshinder lyser stort med sin frånvaro; *Funktionshinder som sjukdom eller fel*, där funktionshinder exemplifieras med störningar, misstag och avvikelser i människans egenskaper; *Etik och genteknik*, där funktionshinder diskuteras i relation till fosterdiagnostik och abort p.g.a. framtida handikapp. Det är i samband med sjukdomar och fel som de flesta

⁷¹ Davis (1995), s. 150.

⁷² Karlsson m.fl. (2005).

⁷³ Karlsson m.fl. (2005), s. 205.

bilder av personer med begränsade funktionsförutsättningar förekommer, något som gäller för samtliga studerade läroböcker. Flest återkommande bilder av människor med funktionsnedsättningar är av personer med Downs syndrom eller bilder där en rullstol finns med. När funktionshinder förekommer i text och bild är det just själva funktionshindret som man avser att lyfta fram.

Biologiböckernas texter utgår tydligt från ett tänkt ”vi” som alla har väl fungerande kroppar, där exempelvis kroppens funktioner ibland illustreras med bilder av elitidrottare i någon extrem rörelse. Texterna kan på det sättet upplevas som exkluderande, när de egna funktionsförutsättningarna skiljer sig från det som tas för givet i boken.

En sammanfattande översikt – normalitet eller problematisk avvikelse

Sammanfattningsvis kan vi säga att funktionshinder till största delen är frånvarande i de granskade läroböckerna. Istället dominerar där berättelser om den tänkta normalt fungerande människan, i teman av en ibland implicit och ibland explicit *normalitet*. När funktionshinder är närvarande är det i vissa återkommande sammanhang, och då i stort sett alltid som en *problematiske avvikelse*. I en jämförande analys av de teman som redovisats ovan om hur funktionshinder framställs i läroböckerna kan tre nya övergripande teman bildas: *samhällsekonomi; sjukdom, skada eller straff* och *etikdiskussioner*. Ett fjärde övergripande tema är det som relaterar till de dominerande berättelserna om *den normala människan*, där funktionshinder oftast lyser med sin frånvaro, vilket utgör den allra största delen av texterna. I tabell 1 sammanställs en översikt av dessa olika teman.

Tabell 1. Övergripande teman i skolböckerna.

<i>Tema i frånvaro av funktionshinder</i>	<i>Tema i närvaro av funktionshinder</i>
NORMALITET	PROBLEMATISK AVVIKELSE
”Den normala människan”	Samhällsekonomi
	Sjukdom, skada eller straff
	Etikdiskussioner

Det är slående hur funktionshinder framträder i text och bild endast i sammanhang där det lyfts fram som en problematisk avvikelse. Personer med begränsade funktionsförutsättningar förekommer endast i egenskap av den egna funktionsnedsättningen, så gott som aldrig i relation till någon annan aspekt. Funktionshinder förekommer aldrig i relation till att en persons erfarenheter av ett gott liv beskrivs. Ett gott liv, eller ett normalt liv, som funktionshindrad är i stort sett

frånvarande i lärobokstexterna. Bilden av funktionshinder som en problematisk avvikelse överensstämmer till stor del med, och förstärker, de stereotypier av funktionshinder som finns i vårt samhälle, vilket vi kommer att se i nästa avsnitt. Det blir tydligt att läroböckerna bidrar till den sociala konstruktionen i samhället av bilden av den normala människan och bilden av funktionshinder som en problematisk avvikelse. Avvikelse i form av funktionshinder innebär här en speciell sorts avvikelse, och ingår inte i definitionen av vad Erving Goffman (1963) kallade "den normala avvikaren", med vilket han menade att de flesta människor i ett samhälle inte lever upp till samhällets gemensamma normer, utan avviker på ett eller annat sätt.

Med utgångspunkt från vår analys kan vi konstatera att läroböckernas frånvaro av beskrivningar av livsvillkor och erfarenheter av att leva med funktionsnedsättningar och de få stereotypa exempel som används för att illustrera funktionshinder inte kan sägas uppfylla läroplanernas målformuleringar om en gemensam värdegrund när det gäller demokrati och jämställdhet. Läroböckerna kan inte heller sägas främja förståelse, inlevelse eller medkänsla för de villkor det innebär att leva med funktionsnedsättningar. De granskade läroböckernas framställning av funktionshinder kan inte heller sägas vara allsidig.

Läroböckernas repertoar av innebörder av funktionshinder

I de teman vi har redovisat framträder ett antal återkommande, och ofta stereotypa, innebörder av funktionshinder, som vi här vill lyfta fram och reflektera över i relation till tidigare samhällsdiskussioner och forskning. En lista över hur man kan förstå texterna, vad man kan förstå funktionshinder som, i de granskade läroböckerna ser ut så här:

Återkommande innebörder:

- *En avvikelse från den "normalt fungerande människan" och det "normala livsloppet"*
- *Något som ger upphov till utanförskap*
- *Något som ger upphov till etiska diskussioner om människovärde och rätten till liv*
- *Något icke livsdugligt*
- *Ett straff*
- *Att vara ett offer*
- *Att vara fattig – inte kunna försörja sig själv*
- *Att vara behövande – ha särskilda behov av omsorg*
- *Att ha särskilda rättigheter till stöd*
- *Att vara en ekonomisk utgift för samhället*
- *Att inte bidra ekonomiskt till samhället*
- *Något som ger upphov till fysiska begränsningar*

- *En medfödd dysfunktion, fel eller misstag (i kroppens sätt att fungera)*
- *En förvärvad störning eller skada (i kroppens sätt att fungera)*
- *En sjukdom (medfödd eller förvärvad)*
- *Något man lider av*
- *En oönskad egenskap*

Undantag som bara förekommer vid ett tillfälle:

- *Att vara normal när det gäller kärlek*
- *Något man föds med, men man kan ha andra egenskaper som ger ett gott liv*
- *Något man drabbas av, men som man kan lära sig leva ett gott liv med*

När man ser denna lista väcks osökt frågan om vilken relation dessa innebörder har till det så kallade relativa handikappbegreppet som är en hörnsten i den officiella handikappolitiken och som också brukar utmärka den kontextuella innebörden i begreppet funktionshinder. De innebörder som oftast återkommer i de analyserade läroböckerna är de som beskriver avvikelser i termer av människokroppens biologiska funktioner och de tycks därför framför allt relatera till de två första aspekterna av funktionshinder i WHO:s klassifikationer: skada/sjukdom och funktionsnedsättning inom ramen för ICIDH samt kroppsfunction och aktivitet inom ICF. Den tredje aspekten, handikapp i ICIDH, och delaktighet/delaktighetsinskränkning i ICF, utan vilket ordet funktionshinder förlorar sin kontextuella betydelse, tycks inte förekomma i samma omfattning i lärobokstexterna.

Den som känner till diskussionerna kring det relativa handikappbegreppet vet att det har växt fram i vad som brukar kallas en ”kontextuell vändning”⁷⁴ i slutet av 1960-talet, som en kritik mot ett tidigare synsätt där funktionsnedsättningen stod i fokus som en egenskap (skada, brist, oförmåga) hos en individ. Detta individfokuserade synsätt har sina rötter både i den medicinska behandlingstradition, som har präglat insatserna för människor med begränsade funktionsförutsättningar under större delen av 1900-talet, och i den tankefigur som länge präglade välfärdsstatsretoriken kring funktionshinder.

I den svenska politiska välfärdsretoriken har funktionshinder (i sina olika beteckningar) huvudsakligen fångats i två ganska olika tankefigurer.⁷⁵ Den första figuren, som är influerad av medicin och annan klinisk behandlingstradition, beskrivs ofta med beteckningen ”de svaga” eller ”de svaga grupperna”. Prototypen är här ”de sjuka”. Den andra tankefiguren ”de tillbaka- eller eftersatta” har sina rötter i den klassiska folkhemsretoriken, så som den formulerades av Per-Albin Hansson 1928 i riksdagens andra kammare. Denna tankefigur kom dock inte att beteckna människor med begränsade funktionsförutsättningar förrän i slutet av

⁷⁴ Gustavsson och Tøssebro (2005).

⁷⁵ Gustavsson (2004).

1960-talet, när det miljörelativa handikappbegreppet började användas mera allmänt i vårt land.

Det goda hemmet känner inte till några privilegierade eller tillbakasatta, inga kelgrisar eller styvbarn. / ... / Tillämpat på det stora folk- och medborgarhemmet skulle det betyda nedbrytandet av alla sociala och ekonomiska skrankor som nu skilja medborgare i privilegierade och tillbakasatta, i härskande och beroende, i rika och fattiga, i besuttna och utarmade, plundrare och utplundrade.⁷⁶

Prototypen för ”den tillbaka”- eller ”eftersatte” i den tidiga folkhemsretoriken var ”den fattige”, ”utarmade” eller ”utplundrade”, som på ett orättmätigt sätt berövats de livsmöjligheter som andra människor i samhället har. I denna tankefigur förstås funktionshinder alltid som delvis påverkat av den kontext där det definieras. Om man sitter i en rullstol utgör en vanlig trottoarkant ett hinder, men om kanten är nedfasad försvinner hindret och man får då mer jämlika villkor att passera en gata i förhållande till människor som inte sitter i rullstol. Med den här tankefiguren flyttas fokus på vad det är som konstituerar hindret, från personen själv till den omgivande kontexten (trottoarkanten). Detta resonemang kan jämföras med en samtida definition av diskriminering som en negativ särbehandling som missgynnar och begränsar en grupp människor i sina valmöjligheter och handlingsutrymme, som är socialt och politiskt problematiskt.⁷⁷ Här blir det tydligt att för att uppnå jämlika villkor för valmöjligheter och handlingsutrymme bör man förstå hindret främst i termer av omgivningen och samhället, inte i termer av enskilda personers egenskaper.

I de analyserade läroböckerna dominerar den första medicinsk-kliniska tankefiguren. Att det gäller läroböckerna i naturkunskap är kanske väntat eftersom de bygger på en naturvetenskaplig-medicinsk kunskapstradition, men det är mera förvånande att det så tydligt gäller även läroböckerna i de samhällsorienterade ämnena. Även i dessa ämnen dominerar tankefiguren ”de svaga” och ”de sjuka” där fokus ligger på skadan och individens nedsatta funktionsförmåga. Av de senaste 40 årens handikappolitiska diskussion och utvecklingen av det miljörelativa handikappbegreppet finns inte många spår i läroböckerna.

Läroböckernas repertoar av innebörder i relation till tidigare forskning

Det är intressant att jämföra listan på innebörder i de granskade läroböckerna med tidigare forskning och föreställningar om människor med begränsade funktionsförutsättningar. Ett slående intryck av läroböckernas representationer är att de är övervägande negativa, då de beskriver funktionshinder i första hand som något problematiskt som man drabbats av. Brittiska handikappforskare har pekat på att den dominerande föreställningen om funktionshinder (disability) länge varit att se det som en personlig tragedi.⁷⁸ De, och andra forskare med personlig erfarenhet av funktionshinder, hävdar att detta perspektiv är ett typiskt, tredjepersons, utifrånperspektiv och pekar på att människor som själva har en funktionsnedsättning

⁷⁶ AK (1928), nr. 3, s. II.

⁷⁷ Westin (1999), s. 91.

⁷⁸ Swain och French (2000).

också har en mera komplex, nyanserad och positiv bild av hur det är att leva med den egna funktionsnedsättningen.

Som ett undantag, och ett gott exempel i läroböckerna, framstår den text där vi hämtat den sista innebörden på listan ovan, *Något man drabbas av men som man kan lära sig leva ett gott liv med*. I gymnasieläroboken *samhälle.nu*, i ett kapitel om internationellt samarbete, beskrivs Johan, 24 år från Trollhättan, som kämpar för freden och andras trygghet i Bosnien men drabbas av en minexplosion och förlorar båda sina ben.⁷⁹ Här återfinner vi det enda exemplet i läroböckerna på ett försök att gestalta ett funktionshinder från den berördas eget perspektiv, där den drabbande förlusten med tiden förflyttas till vardagslivets bakgrund och Johan på nytt blir ”vän med livet” och ser förutsättningen för en rik framtid med hjälp av proteser, en handikappanpassad lägenhet, en ny utbildning till civilekonom och stödet från flickvännen. Ibland, skriver författarna, kommer emellertid ”de dystra tankarna tillbaka. Varför just han? Och gjorde de svenska FN-soldaterna egentligen någon nytta där nere eller var alltihop bara helt bortkastat?”. Läsaren lämnas att själv reflektera och formulera ett svar, kanske i samråd med andra kamrater och läraren?

Listan på innebörder av funktionshinder i läroböckerna har stora likheter med liknande listor som beskrivits i forskningen om rådande sociala innebörder och betydelser i det funktionshinder som kanske uppfattas som det mest problematiska och svårhanterbara, nämligen utvecklingsstörning. I en klassisk studie identifierade Wolf Wolfensberger (1969) vad han kallade för ett antal implicita roller som människor med utvecklingsstörning (mental retardation) tilldelades inom ramen för de institutioner där de tagits om hand. Begreppet implicit roll försöker fånga både ett sätt att se på människorna med utvecklingsstörning och ett sätt att förhålla sig till dem. Wolfensbergers lista över de sju grundläggande rollerna hos människor med utvecklingsstörning ser ut på följande sätt:

- *En sjuk människa* i behov av vård p.g.a. en medicinskt definierad sjukdom.
- *En subhuman varelse*, som inte riktigt uppfyller de krav vi ställer på en människa och som därför inte heller kan förväntas fungera riktigt som människor gör.
- *Ett hot* mot enskilda och mot samhället i stort.
- *Ett föremål för medlidande* genom att personen uppfattas lida av ett tillstånd som han eller hon inte har någon skuld till och därför förtjänar vårt medlidande och omsorg i olika former.
- *En börda för samhället* genom den rätt de antas ha till omsorg från andra.
- *En helig, oskyldig människa* med en speciellt gynnad ställning och innebörd inom olika trossystem.
- *En person stadd i utveckling*, som har förutsättningar att lära sig nya saker trots att tidigare utveckling störts eller försenats.

⁷⁹ Höglund m.fl. (2003), s. 81.

En senare svensk undersökning av vardagsföreställningar om människor med en utvecklingsstörning resulterade i följande sammanställning av innebörder:⁸⁰

- *Subhumana varelser*, som inte är fullt mänskliga, exempelvis därför att de har vissa drag gemensamma med djur eller andra icke mänskliga varelser.
- *Skamliga människor*, vilkas avvikande sätt att vara eller fungera bryter mot någon grundläggande norm för hur en normal människa bör vara.
- *Sjuka/defekta människor*, som har en kroppslig defekt för vilkens uppkomst de inte själva har något ansvar.
- *Offer*, människor som det är synd om och som drabbats av en personlig tragedi.
- *Eviga barn*, som, i sin vardagskompetens, fungerar som barn under hela livet och som saknar eget ansvar för sina begränsade prestationer.
- *Extraordinära människor* med exceptionella egenskaper eller förmågor.
- *En börda*, människor som genom sitt omsorgsbehov kräver personliga uppostringar av andra.
- *Människor med störd utveckling*, som behöver speciella pedagogiska insatser eller annan behandling för att kunna utnyttja sin utvecklingspotential.
- *Människor med sociala rättigheter*, som p.g.a. sina speciella begränsningar har rätt till kompensation för att kunna leva som andra.
- *Människor som är precis som andra*, som av något misstag kommit att betraktas och behandlas som onormala och som därför måste upprättas genom att misstaget avslöjas.

Som framgår är den svenska innebördsrepertoaren ganska lik den som Wolfensberger redovisade. Den har i stort bekräftats även av andra.⁸¹ En slutsats som drogs i den svenska studien var att det svenska materialet sannolikt relativt väl återspeglade en grundläggande repertoar av vardagsinnebörder av människor med en utvecklingsstörning. Så gott som alla identifierade innebörder i de analyserade läroböckerna återfinns i denna repertoar, som sannolikt är ganska giltig även för rådande vardagsrepresentationer av andra typer av omfattande funktionshinder än utvecklingsstörning.

Sammanfattning

De innebörder av funktionshinder som vi identifierar i de granskade läroböckerna har slående likheter med den repertoar av innebörder som tidigare beskrivits i forskningen på området. Här finns samma dominans av innebörder som fokuserar funktionshinder till individen och dennes nedsatta funktionsförmåga. Inflytandet från medicinskt och annat kliniskt behandlingstänkande är tydligt, från den så

⁸⁰ Gustavsson (2000).

⁸¹ Zola (1985), Söder (1990), Giami (1994), Saetersdal (1998).

kallade ”medicinska modellen”, vilken är en förståelsemodell som kritiserats från flera håll. Vi finner i stort sett inga spår av den omfattande diskussion som, under de senaste 40 åren, förts i vårt land kring det så kallade relativa handikappbegreppet, dvs. den så kallade ”sociala modellen”, där fokus på funktionshinder förläggs till individens omgivning och samhälle (kontexten). En slutsats av detta är därför att läroböckerna inte nämnvärt tar något ansvar för att utveckla elevernas sätt att förstå, eller tala om, funktionshinder.

Funktionshinderns synlighet och osynlighet i det närvarande och i det frånvarande

Avslutningsvis vill vi vidareutveckla analysen av funktionshinderns närvaro och frånvaro i läroböckerna med ytterligare en dimension av vad vi kallar *synligt/osynligt*. Med det menar vi att funktionshinder kan vara närvarande eller frånvarande på olika sätt i läroböckerna. Vår analys hittills kan kanske uppfattas så att vi enbart ser funktionshinderns frånvaro som en brist och efterlyser alla former av närvaro. Så enkelt är det emellertid inte, bl.a. eftersom vissa former av framställningar är så ensidiga att de främst bidrar till att förstärka våra fördomar. Det är därför viktigt att även uppmärksamma *hur* funktionshinder presenteras, eller *hur* det *inte* presenteras, och det är i detta sammanhang som vi har funnit begreppen synligt och osynligt användbara. Att tala om synlighet på olika sätt i det närvarande låter kanske som en självklarhet, men som vi kommer att se kan man också tala om funktionshinder som osynligt när det faktiskt är närvarande. Vi har redan visat att funktionshinder kan bli synliggjort i sin frånvaro och vi kommer också att diskutera fallet där funktionshinder är både frånvarande och helt osynligt i texterna. Här nedan går vi igenom dessa fyra aspekter, vilka sedan sammanfattas i en översiktlig tabell.

Synlighet i det närvarande – kategorisk eller partikulär exponering

Vi har sett att när funktionshinder tas upp i lärobokstexterna är det nästan enbart på ett ensidigt och stereotypt sätt. När personer förekommer i text och bild i samband med funktionshinder, är det bara funktionshinderaspekten som lyfts fram och alla andra möjliga sociala kategorier som den aktuella personen kan tillskrivas (t.ex. genus, ålder, utbildning, yrke, sexualitet, etnicitet) utelämnas. Ett exempel på hur funktionshinder är närvarande i läroböckerna, som inte passar in i detta stereotypa sätt att berätta, är beskrivningen av Johan som förlorar sina ben vid en minsprängning i Bosnien.⁸² I det exemplet finns en slående olikhet i jämförelse med i stort sett allt annat som skrivs i läroböckerna om att ”funktionshindrade” är på det ena eller det andra sättet. Den norska pedagogikprofessorn Barbro Saetersdal (1998), som studerat hur funktionsnedsättningar, främst utvecklingsstörning, gestaltas i skönlitteraturen, har pekat på att det mesta av det som skrivits formulerats från ett utifrånperspektiv, och att sådana beskrivningar karaktäriseras av ensidighet. Det motsatta, berättelser om hur det är att leva med en funktionsnedsättning, och där man får veta mer om personen än bara sådant som är relaterat till funktionsbegränsningar, förekommer inte ofta. Denna typ av berättelser, där det kontextuella perspektivet kommer fram, dvs. att funktionshinder får olika

⁸² Höglund m.fl. (2003), s. 81.

betydelser i olika sammanhang, är av ett speciellt intresse därför att de ger läsaren en mycket mera mångsidig och komplex bild av människan som lever med funktionsbegränsningar. De beskrivs i grund och botten på samma sätt som vi brukar beskriva andra människor – åtminstone de vi lärt känna.

Detta är ett gammalt fynd i litteraturen om människor med begränsade funktionsförutsättningar. Det handlar om att funktionshindret tenderar att överexponeras i texter och bilder av människor med nedsatt funktionsförmåga, på liknande sätt som kan ske med kategoriseringar i andra termer (t.ex. kön, etnisk tillhörighet och religionstillhörighet). På det sättet blir den nedsatta funktionsförmågan en särskiljande figur och allt annat som kännetecknar personen blir bakgrund. Till en del tycks sådana framställningar kunna förstås så att funktionshindret, för skribenten eller den som gjort bilden, är något nytt och att det av den anledningen framträder som det mest intressanta. För att förstå benägenheten till överexponering av funktionshinderkategorin måste man emellertid också känna till att hela vårt sätt att varsebli omgivningen fungerar så att vi, så att säga, ser det bekanta och obekanta med olika glasögon. Den brittiska socialpsykologen Michael Billig (1985) har pekat på att vi har, vad han kallar, ett kategoriskt respektive ett partikulärt förståelsemodus. Med det menar han att vi nöjer oss med att förstå det som är nytt och obekant enbart i termer av den kategori som först fångar vår uppmärksamhet, medan vår varseblivning av det bekanta präglas av att det unika och partikulära framträder på ett helt annat sätt. När det handlar om människor innebär den partikulära varseblivningen att flera relevanta sociala kategoriseringar och personliga egenskaper får utrymme i vår bild av personen i fråga. Den norska kriminologen Nils Christie har formulerat saken så här:

Människor som vi känner dåligt kan lätt klassificeras, placeras in i fack som efterblivna, drogmissbrukare, sinnessjuka, kriminella. /.../ Men ju mera vi känner till om människor, ju närmare vi kommer dem, desto mer oanvändbara blir de enkla kategorierna. En kille i grannskapet kan få etiketten "förbrytare", åtminstone om grannskapet är tillräckligt stort. Men inte min son, Jag känner honom för väl för att säga något så enkelt om honom. Jag känner hans bakgrund, hans generositet, impulsivitet, hans orealistiska optimism. Sammantaget kan det få honom "att låna" utan att fråga, just det som lagen kallar stöld. Jag kanske kan acceptera att han stulit men så följer nästa spärr: Han – personen – blir inte tjuv för det.⁸³

En viktig skillnad mellan det kategoriska och det partikulära sättet att uppfatta människor är således att det förstnämnda är ensidigt och tenderar att leda till överexponering av den sociala kategori som hamnat i betraktarens fokus, medan det sistnämnda är mera mångsidigt och tenderar att lyfta fram alla kategorier som betraktaren uppfattar som relevant (och som han eller hon känner till). Det här är av relevans för fenomenet diskriminering, exempelvis p.g.a. kön, etnisk tillhörighet eller funktionshinder, eftersom diskriminering relaterar till det kategoriska sättet att uppfatta en person. Westin⁸⁴ beskriver att diskriminering ser ofta ut att röra relationer mellan individer, men i själva verket handlar den om relationer mellan

⁸³ Christie (1991), s. 34.

⁸⁴ Westin (1999), s. 92.

grupper i samhället, där individer agerar i relation till kollektiva identiteter (sociala kategorier) och som representanter för egna grupp-tillhörigheter. Kollektiva identiteter, fortsätter Westin, har ofta karaktären av stereotypier.⁸⁵ Att diskriminera är alltså att handla i relation till stereotypier, som är en sorts förenklade och ensidiga kategorier, och inte i relation till det partikulära. Därför har det funnits intresse att skapa kontakt mellan grupper där det funnits problem med diskriminering, för att inblandande personer ska få lära känna varandra ”bakom” stereotypierna och få en mer mångsidig (partikulär) och komplex uppfattning av varandra. Forskning som har bedrivits kring vad som kallas ”kontakthypotesen” har dock visat att våra förutsättningar att generalisera en partikulär erfarenhet till en social kategori inte är så stora. Hewstone och Brown (1986) beskriver exempelvis att en kontakt på ett individuellt plan mellan två personer med olika grupp-tillhörigheter, som resulterar i att de får en mer mångsidig uppfattning av varandra, inte nödvändigtvis leder till en förändring i uppfattning på gruppnivå, utan att man istället kan komma att betrakta varandra som ”undantag” från de aktuella grupp-tillhörigheterna. Kontakt och partikulära erfarenheter är viktigt, men författarna beskriver hur en rad andra faktorer också måste förekomma för att det partikulära ska generaliseras till att nyansera de stereotypier som förekommer i en viss given situation (t.ex. jämlikhet i ett maktperspektiv).

Funktionshinderns närvaro i läroböckerna kan alltså synliggöras på två olika sätt: i form av *kategorisk överexponering* eller i form av *partikulär exponering*. Även om inte partikulära beskrivningar på egen hand kan motverka fördomar är det ett problem att de granskade läroböckernas innehåll i så hög grad domineras av stereotypa bilder av funktionshinder. Resonemanget ovan är av central betydelse i Skolverkets läroboksanalys, inte bara för granskningen av aspekten funktionshinder utan i princip för alla de aspekter som behandlas i rapportens olika kapitel. Vi har egentligen bara funnit ett exempel på en partikulär framställning av funktionshinder i läroböckerna, exemplet som beskriver FN-soldaten Johan. I alla övriga sammanhang där det finns beskrivningar av funktionsbegränsningar exponeras enbart funktionshindret som det relevanta, på ett ensidigt och kategoriskt sätt.

Synlighet i det frånvarande – kategorisk underexponering

Intressant är också att funktionshinder, i vissa texter, blir synligt (oftast på ett ensidigt sätt) trots att det inte nämns. Det är då den påtagliga frånvaron som synliggör funktionshinderaspekten. Vi kallar detta för *kategorisk underexponering*. Ett exempel på detta fann vi i de granskade läroböckernas resonemang kring diskriminering och diskrimineringslagstiftning, ibland diskuterat i termer av mänskliga rättigheter eller i samband med en presentation av de ombudsmän som inrättats bl.a. för att bevaka diskriminering. Här utelämnas, som vi påpekat ovan, funktionshinder i vissa läroböcker på ett anmärkningsvärt sätt. Det som gör detta uppseendeväckande är att funktionshinder vanligtvis nämns tillsammans med andra kategorier, som exempelvis kön, etnisk tillhörighet, religion och sexuell läggning, i diskussioner om diskriminering i andra sammanhang utanför läroböckerna. När läroböckerna sedan utelämnar funktionshinder blir frånvaron av just den kategorin så påtaglig att den

⁸⁵ Westin (1999), s. 100.

synliggörs. Detta synliggjorda kan ges olika innebörder, men i läroböckerna överlämnas läsaren i hög grad till sina egna associationer. En läsning är t.ex. att funktionsbegränsningar är så speciellt att det inte riktigt hör hemma i en diskussion av att alla människor ska behandlas på samma sätt. En annan är att kategorin funktionshinder är så alldaglig och självklar jämfört med övriga kategoriseringar att den inte behöver nämnas. För att man ska kunna tala om synlighet i det frånvarande på detta sätt krävs att frånvaron framstår just som anmärkningsvärd mot bakgrund av allmänt kända förhållanden.

Osynlighet i det närvarande – genuin likabehandling

I de fall där en person med funktionsbegränsningar beskrivs på ett mångsidigt sätt, och där funktionshinder beskrivs som något så alldagligt och förgivet taget att det inte väcker någon som helst uppmärksamhet, kan man säga att funktionshinderkategoriseringen blir osynliggjord. Denna osynlighet av en närvarande kategorisering kallar vi *genuin likabehandling*. Det är ett intressant specialfall, som vi egentligen inte finner något exempel på i de analyserade läroböckerna. Däremot har liknande fall beskrivits exempelvis av Nora Groce (1985) i boken *Everybody here spoke sign language*. Hennes bok handlar om ön Marthas Vineyard utanför Nordamerikas kust, där större delen av befolkningen under en tid fick en ärftlig sjukdom som ledde till dövhet eller kraftigt nedsatt hörsel. Hela befolkningen lärde sig då teckenspråk, vilket visade sig generellt användbart exempelvis i situationer där man skulle kommunicera i storm ute på öppet hav – där verbalt språk sällan gick fram men där teckenspråket till och med var en fördel. I ett sådant sammanhang tenderar människor att uppfatta kategoriseringen av hörselnedsättningen – och det gäller även andra typer av funktionsnedsättningar, i andra likartade situationer – som så oviktig att den blir förgivet tagen och på det sättet också osynlig. På Marthas Vineyard var det speciella sättet att kommunicera ytterst närvarande i alla vardagssammanhang, dock inte i första hand som en brist i kommunikationsförmågan utan mera som en neutral beskrivning, bland andra personkaraktäristika. Där lyfte invånarna till och med fram vissa fördelar i det vardagliga talet om teckenspråksanvändningen, vilket naturligtvis inte hindrade att teckenspråksberoendet samtidigt kunde vara ett problem i andra situationer. Det centrala var att ett kommunikationssätt som i andra sammanhang oftast blir synligt som något anmärkningsvärt (en ovanlig funktionsnedsättning) här förlorade sin karaktär av något anmärkningsvärt, när det blev vanligt och blandades med människors alla andra vardagliga kategoriseringar av varandra. Teckenspråket (och kategoriseringen av det speciella sättet att kommunicera) var ständigt närvarande men ändå inte synligt. Berättelser som exemplet Marthas Vineyard skulle, om de fanns med i läroböckerna, kunna fungera som positiva förebilder när det gäller att förverkliga läro- och kursplanernas mål om allas deltagande i samhällslivet.

Det som möjligtvis skulle kunna utgöra ett exempel på detta i läroböckerna är de bilder som ibland förekommer av personer med glasögon. Här är det faktum att en person bär glasögon uppenbart (närvarande), men det tilldrar sig inte någon särskild uppmärksamhet. I läroböckerna anknyter man inte heller till detta vare sig i bildtexten eller i det underförstådda budskap som bilden är avsedd att lyfta fram.

Osynlighet i det frånvarande – utdefiniering eller normalisering

Funktionshinder är, som vi redan redovisat, till största delen frånvarande i lärobokstexterna. Vi har sett att en form av frånvaro leder till ett slags synliggörande, kategorisk underexponering, genom att funktionshinder inte nämns i ett sammanhang där man förväntar sig att det skulle nämnas. Men i den övervägande delen av texterna är funktionshinder frånvarande utan att bli synligt och är på så sätt helt uttraderat och osynliggjort. Vi har funderat över hur man kan förstå denna totala frånvaro av funktionshinder och har kommit fram till två olika tolkningar, som vi kallar *utdefiniering* och *normalisering*.

Med utdefiniering menar vi ett systematiskt, men ofreflekterat utelämnande av en minoritetskategori i alla väsentliga samhällsliga sammanhang, vilket ofta bottnar i en generell omedvetenhet om ett mångfaldsperspektiv. I de analyserade läroböckerna tycks denna typ av utelämnande gälla funktionshinder i högre grad än de övriga aspekterna som ingår i Skolverkets projekt. Exempelvis genus och sexuell läggning, som inte heller får något stort utrymme i läroböckerna, förekommer i litet större omfattning än funktionshinder. Genom att utdefiniera variationer i funktionsförutsättningar, osynliggörs alla dem som lever med funktionsbegränsningar i sin vardag, genom att de på det viset stryks inte bara ur läroböckerna, utan också ur hela den värld som böckerna erbjuder grundskolans och gymnasieskolans elever.

Det finns emellertid också ett helt annat sätt att förstå funktionshinderns frånvaro som ett osynliggörande, nämligen att se det som uttryck för en mer eller mindre medveten handikappolitik i undervisningen som går ut på att undvika att synliggöra människors begränsade funktionsförutsättningar på det sätt vi diskuterat ovan under beteckningen kategorisk överexponering. Detta skulle kunna vara ett led i en sorts *normalisering*. På 1970- och 80-talen betonades normaliseringsmålet starkt i den svenska handikappolitiken och även integreringsmålet har ofta tolkats som en strävan efter att människor med begränsade funktionsförutsättningar ska identifieras och särskiljas i så liten utsträckning som möjligt. Termerna normalisering och integrering används idag inte lika mycket men den grundläggande idén har fortfarande starkt stöd. Idén är att varje uttryck för en funktionshinderkategorisering riskerar att leda till kategorisk överexponering. En rimlig tolkning skulle alltså kunna vara att såväl läroplans- som läroboksförfattarna mer eller mindre medvetet undvikit att skriva explicit om människor med funktionsbegränsningar i syfte att inte bidra till att de stämplas som avvikande och marginaliseras i samhället.

Mot den senare tolkningen talar emellertid att lärobokstexterna innehåller så få försök till ett mångsidigt synliggörande av variationer i människors olika funktionsförutsättningar. Om författarna hade väglets av en strävan efter att undvika den kategoriska överexponeringen hade man kunnat förvänta sig att det i läroböckerna också skulle finnas fler exempel på partikulär, mångsidig exponering, av den typ som berättar om Johan. En medveten normaliseringsstrategi borde rimligen ha lett till att man också fogat in några fler sådana exempel i texterna. Eftersom så inte är fallet bedömer vi att utdefiniering är den mest underbyggda tolkningen.

Sammanfattande översikt – funktionshinders framträdelseformer

De ovan diskuterade aspekterna av funktionshinders framträdelseformer i läroböckerna i termer av synligt och osynligt i det närvarande respektive det frånvarande sammanfattas här i tabell 2.

Tabell 2. Funktionshinders framträdelseformer i de granskade läroböckerna.

Funktionshinders framträdelseformer	<i>Synligt</i>		<i>Osynligt</i>
<i>Närvarande</i>	Kategorisk överexponering	Partikulär exponering	Genuin likabehandling
<i>Frånvarande</i>	Kategorisk underexponering		Utdefiniering eller normalisering

Funktionshinders närvaro i läroböcker kan synliggöras på två olika sätt. Det ena är där funktionshindret framträder på ett ensidigt och kategoriskt (stereotyp) sätt, det vi kallar *kategorisk överexponering*. Det innebär att det är enbart funktionsbegränsningen som belyses i texten och vi får inte veta någonting annat om den aktuella personen eller situationen. Det andra är där funktionshindret framträder i en mångsidig beskrivning av en person eller situation, där funktionsbegränsningen endast utgör en bland många andra saker man får veta i det givna exemplet, det vi kallar för *partikulär exponering*. Vi har, som påpekats, bara funnit ett exempel på partikulär exponering av funktionshinder, alla övriga exempel har mer karaktären av kategorisk överexponering.

När funktionshinder är närvarande i text eller bild, men inte ges någon särskild uppmärksamhet, utan osynliggörs bland övrig information om personen eller sammanhanget, och har status av vara något förgivet taget, talar vi om *genuin likabehandling*. Denna framställningsform lyser i princip med sin frånvaro i alla böcker, eventuellt med ett undantag för exemplet med de bilder där personer bär glasögon. Detta kan sägas vara den mest jämställda och demokratiska framträdelseformen av sociala kategoriseringar av variationer i funktionsförutsättningar.

I de fall där en anmärkningsvärd frånvaro synliggör funktionshinder, dvs. när funktionshinder inte nämns i ett sammanhang där man kunde förvänta sig att det skulle nämnas, kan man i stället tala om *kategorisk underexponering*. Detta synliggörande återkommer i materialet, men är mest förekommande i de granskade samhällskunskapsböckerna.

Utöver de fall där funktionshinders frånvaro leder till ett synliggörande (kategorisk underexponering) är funktionshinder också frånvarande på ett sätt där det blir helt uttraderat och osynliggjort. Detta gäller den allra största delen av lärobokstexterna. Läsaren lämnas här med huvudsakligen två tolkningsalternativ, som vi kallar *utdefiniering* eller *normalisering*. Med utdefiniering menar vi, mycket kortfattat sagt, ett

oavsiktligt utelämnande. Med normalisering menar vi ett avsiktligt undvikande att särskilja och benämna funktionsbegränsningar, i syfte inte bidra till utpekande och marginalisering. Vi bedömer att det är utdefiniering som är den mest underbyggda tolkningen för den övervägande delen av textmaterialet.

Utifrån vår analys finner vi läroböckernas sätt att hantera och beskriva människors begränsade funktionsförutsättningar som problematisk. Såväl framträdelseformerna kategorisk överexponering och kategorisk underexponering, som utdefiniering, kan förstås som både kränkande, exkluderande och diskriminerande. Om vi definierar diskriminering som ”*avsiktlig* negativ särbehandling”⁸⁶ finner vi inte några explicita uttryck för diskriminering av kategorin ”funktionshindrade” i de analyserade läroböckerna. Här har vi inte utrymme för en diskussion av diskrimineringsbegreppet, men utan att gå in i en sådan diskussion kan vi emellertid peka på att de elever som läser läroböckerna, och som identifierar sig själva med den sociala kategoriseringen ”människor med funktionshinder”, kan *uppleva* texterna som kränkande, exkluderande och diskriminerande. Detta stämmer dåligt överrens med läroplanernas centrala formuleringar om en gemensam värdegrund kring exempelvis människors okränkbarhet, integritet och lika värde, oavsett vilket diskrimineringsbegrepp som används för att definiera såväl oavsiktlig som ”objektiv” diskriminering.

Avslutande kommentar

Till sist vill vi påpeka att det nog inte är så lätt att skriva en lärobok där funktionshinder är närvarande *utan* att texterna riskerar att präglas av kategorisk överexponering och ännu större är problemen med att uppnå genuin likabehandling. Ett viktigt skäl till att det är så svårt är att vi inte har något språk för att tala om variationer i människors funktionsförutsättningar på ett mångsidigt eller partikulärt sätt (det gäller även andra mångfaldsaspekter), och därför är vi hänvisade till att använda det existerande språkbruket som är begränsande i detta avseende. Ett exempel på detta är där man i en biologilärobok, i ett avsnitt om sex och samlevnad, gör ett försök att framställa människor med begränsade funktionsförutsättningar som alla andra. Författarna skriver att ”när det gäller kärlek är vi alla lika”. Tidigare nämnde vi detta som det enda exempel där människor med funktionsbegränsningar inkluderas i den implicita normaliteten, den som så starkt dominerar läroböckerna. Trots detta skapar exemplet inte någon riktigt inkluderande effekt, utan tvärtom åstadkommer det ett utmärkande och särskiljande av människor med funktionsbegränsningar, eftersom det är den enda gången som funktionshindrade lyfts fram på detta sätt och är det enda exemplet av sitt slag.

En annan svårighet har att göra med att kategoriseringen funktionshinder kan betyda olika saker i olika sammanhang. Medan budskapet i läroplanerna kan vara att tillförsäkra elever, som ofta brottas med funktionshinder av olika slag i undervisningen särskilt stöd, kan kategoriseringen också få en stämplande innebörd för människors identitet. Ytterligare en svårighet består i att begreppet funktionshinder

⁸⁶ Se Westin (1999), s. 102 för en diskussion om avsiktlig respektive oavsiktlig diskriminering.

refererar till många aspekter, t.ex. kroppsfunktioner/kroppsstrukturer, aktivitet och delaktighet som i WHO:s klassifikation, och att vi saknar ett allmänt vedertaget språk för att tala om de olika aspekterna på ett tydligt sätt. Begreppet funktionshinder kan förstås såväl i termer av individuella funktionsnedsättningar som i termer av de hinder som miljön erbjuder. Vi saknar ett vedertaget ord som täcker både den individuella och den kontextuella aspekten, utan att sammanblandas med någon av de ovan nämnda delaspekterna. Vi efterlyser detta nya ord.

Referenser

- Asplund, J. 1981. *Teorier om framtiden*. Stockholm: Liber.
- Billig, M. 1985. Prejudice, categorization and particularization: from a perceptual to a rhetoric approach. *European Journal of Social Psychology* no.15.
- Burr, V. 1995. *An Introduction to Social Constructionism*. London: Routledge.
- Christie, N. 1991. *Bort från anstalt och ensamhet – till ett meningsfullt liv*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Davis, L. J. 1995. *Enforcing Normalcy: Disability, Deafness, and the Body*. London: Verso.
- Ekensteen, W. 1968. *På folkhemmets bakgård*. Stockholm: Prisma.
- Giami, A. 1994. Du handicap comme objet dans l'étude des représentations du handicap. *Sciences Sociales et Santé*. Vol. xxi, nr 1, s. 31-60.
- Goffman, E. 1963. *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. London: Penguin Books Ltd.
- Groce, N. 1985. *Everybody here spoke sign language*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Gustavsson, A. 2000. Utvecklingsstörningens sociala innebörder och förståelseformer. I Tideman, M. (red.) *Handikapp – synsätt principer perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Gustavsson, A. 2004. *Delaktighetens språk*. Lund: Studentlitteratur.
- Gustavsson, A. & Tössebro, J. 2005. Introduction: approaches and perspectives in Nordic disability research. I Gustavsson A., Sandvin J., Traustadottír, R. & Tössebro, J. (red.) *Resistance, Reflection and Change*. Nordic Disability Research. Lund: Studentlitteratur.
- Gustavsson, A. & Bergström, H. 2005. Pendlingen mellan olika tolkningsintressen. I Selander, S. & Ödman, P.-J. (red.) *Text och existens. Hermeneutik möter samhällsvetenskap*. Göteborg: Daidalos.
- Hewstone, M. & Brown, R. J. 1986. Contact is not enough: an intergroup perspective on the contact hypothesis. I Hewstone, M. & Brown, R. (red.) *Contact and Conflict in Intergroup Encounters*. Oxford: Basil Blackwell.
- Jonsson, S. 1993/2002. De andra – amerikanska kulturkrig och europeisk rasism. Ingår i samlingsvolymen: Jonsson, S. (2005) "Världen i vitögat". Stockholm: Norstedts.
- Lange, A. 1984. *Social kategorisering och upplevt kulturellt avstånd*. Stockholm: CEIFO.
- Nordenfeldt, L. 2004. Aktivitet, delaktighet och ICF – en vetenskapsteoretisk bakgrund. I Gustavsson, A. (red.) *Delaktighetens språk*. Lund: Studentlitteratur.
- Nyberg, C. 2005. Teoretisk generalisering och kulturell validering. I Gustavsson, A. & Ödman, P. J. (red.) *Den Trankellska vändningen: ett levande hermeneutiskt arv*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.

- Nyberg, C. 2006. *Flerkulturella identifikationer i ett svensk-uganda-indiskt sammanhang*. Akademisk avhandling, Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet.
- Priestly, M. (red.) 2001. *Disability and the Life Course. Global Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ricoeur, P. 1969. *Le conflit des interprétations. Essai d'herméneutique I*. Paris: Seuil.
- Ricoeur, P. 1986. *Du texte à l'action. Essai d'herméneutique II*. Paris: Seuil.
- Saetersdal, B. 1998. *Tullinger, skrullinger og skrumlinger - fra fattigdom till velferdsstat*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Scandinavian Journal of Disability Research*, 2005, vol. 7, nr. 2-3, temanummer.
- Skolverket. 2000. *Grundskolan. Kursplaner och betygskriterier*.
- Skolverket. 2006a. *Läroplan för det obligatoriska skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet Lpo 94*. Texten i Lpo 94 baseras på SKOLFS 1994:1. Ändring införd t.o.m. SKOLFS 2003:17.
- Skolverket. 2006b. *Läroplan för de frivilliga skolformerna Lpf 94*. Texten i Lpf 94 baseras på SKOLFS 1994:2. Ändring införd t.o.m. SKOLFS 2003:18.
- Skolverket. 2006c. *På andras villkor – skolans möte med elever med funktionshinder*.
- Swain, J. & French, S. 2000. Towards an Affirmative Model of Disability. *Disability & Society* vol. 15, no. 4, pp. 569-582.
- Söder, M. 1990. Föreställningar om handikapp i vardagsliv och politik. Ingår i *Forskning om välfärd* utgiven av DSF Stockholm.
- Zola, I.K. 1985. Depictions of Disability - Metaphore, Message and Medium in the Media: A Research and Political Agenda. *The Social Science Journal*, vol. 22, nr. 4, s. 5-17.
- Westin, C. 1993. Från registrering av uppgifter till tolkning av texter. I *Invandring, forskning, politik – en vänbok till Tomas Hammar*. Stockholm: CEIFO.
- Westin, C. 1999. Forskning om diskriminering. I *Diskriminering i arbetslivet - normativa och deskriptiva perspektiv*. Socialvetenskapliga forskningsrådet, ett symposium i Sigtuna 22 juni 1999.
- Westin, C. 2003. Citizenship and Identity. I Kondo, A. & Westin, C. (red.) *New Concepts of Citizenship. Residential/ Regional Citizenship and Dual nationality/ Identity*. Stockholm: CEIFO.
- Wolfensberger, W. 1969. Rolltilldelning och anstaltsutformning. I Kugel, R.B. & Wolfensberger, W. (red.) *Changing patterns in residential services for mentally retarded*. Washington D.C.: President's Committee on Mental Retardation.
- WHO. 1980. *International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps (ICIDH)*. Geneva: World Health Organization.
- WHO. 2001. *International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF)*. Geneva: World health Organization.

Bilaga 1: Utvalda läroböcker

Uppgifter om genomförandet av läroboksgranskningsuppdraget, bl.a. avgränsningar av uppdraget och urval av läroböcker finns att läsa om i Skolverkets rapport ”I enlighet med skolans värdegrund?”.

Nedan presenteras samtliga de utvalda läroböckerna, fördelat på ämne och skolf orm.

Det första årtalet som anges för respektive lärobok är det år som den senaste upplagan av läroboken trycktes. Läroboken kan dock ha tryckts vid ett eller flera tillfällen efter detta angivna årtal, vilket också anges nedan. De granskade läroböckerna är de senast tryckta versionerna av de 24 utvalda läroböckerna som fanns på läroboksmarkanden i september 2005.

Biologi/naturkunskap för grundskolans årskurs (6) 7-9

Andréasson, Berth; Bondesson, Lars; Gedda, Sture; Johansson, Birgitta; Zachrisson, Ingemar. 2001. *PULS: Biologi för grundskolans senare del*. Stockholm: Natur och kultur. Andra upplagan. Tryckt sex gånger, senast 2005.

Lärrarhandledning: Andréasson, Berth; Bondesson, Lars; Gedda, Sture; Johansson, Birgitta; Zachrisson, Ingemar. 2002. *PULS: Biologi för grundskolans senare del. Lärbok*. Stockholm: Natur och Kultur. Första upplagan.

Fabricius, Susanne; Holm, Fredrik; Mårtensson, Ralph; Nilsson, Annika; Nystrand, Anders. 2001. *Spektrum: Biologi*. Stockholm: Liber (urspr. Almqvist & Wiksell). Andra upplagan. Tryckt fem gånger, senast 2005.

Lärrarhandledning: Fabricius, Susanne. 2001. *Spektrum: Biologi. Lärrarhandledning*. Stockholm: Liber (urspr. Almqvist & Wiksell). Andra upplagan.

Kukka, Jarmo; Sundberg, Carl Johan. 2005. *Biologi direkt*. Stockholm: Bonnier utbildning. Första upplagan. Tryckt en gång.

Lärrarhandledning: Nej.

Biologi/naturkunskap för A-kurser gymnasieskolan

Henriksson, Anders. 2000. *Naturkunskap A*. Malmö: Gleerups. Andra upplagan. Tryckt sju gånger, senast 2003.

Lärrarhandledningsbok: Nej.

Karlsson, Janne; Thomas Krigsman; Bengt-Olov Molander; Per-Olof Wickman. 2005. *Biologi A med Naturkunskap A*. Stockholm: Liber. Tredje upplagan. Tryckt en gång.

Lärrarhandledning: CD-skiva: Björndahl, Gunnar. 2004. *Biologi A med naturkunskap A. Lärrarhandledning*. Liber. Första upplagan.

Viklund, Gunilla; Backlund, Per; Lundegård, Iann. 2000. *Naturkunskap A*. Stockholm: Bonnier Utbildning (urspr. Almqvist & Wiksell). Andra upplagan. Tryckt fem gånger, senast 2004.

Lärrarhandledning: Viklund, Gunilla; Backlund, Per; Lundegård, Iann. 2000.

Naturkunskap A. Lärarpärm. Stockholm: Bonnier Utbildning. Andra upplagan.

Historia för grundskolans årskurs (6) 7-9

Almgren, Bengt; Tallerud, Berndt; Thorbjörnsson, Hans; Tillman, Hans. 2005a. *SO Direkt: Historia.* Stockholm: Bonnier utbildning (urspr. Elander Berling). Andra upplagan. Tryckt en gång. Tidigare utgiven med titeln Historieboken (1999).

Lärohandledning: Almgren, Bengt; Thorbjörnsson, Hans; Tillman, Hans. 2003. *SO Direkt: Historia. Lärohandledning, del 1.* Göteborg: Bonnier Utbildning. Andra upplagan.

Almgren, Bengt; Thorbjörnsson, Hans; Tillman, Hans. 2004. *SO Direkt: Historia. Lärohandledning, del 2.* Göteborg: Bonnier Utbildning. Andra upplagan.

Almgren, Bengt; Thorbjörnsson, Hans; Tillman, Hans. 2005. *SO Direkt: Historia. Lärohandledning, del 3.* Göteborg: Bonnier Utbildning. Andra upplagan.

Körner, Göran & Lagheim, Lars. 2002. *PULS: Historia.* Stockholm: Natur och kultur. Första upplagan. Tryckt tre gånger, senast 2005.

Lärohandledning: Nej.

Nilsson, Erik; Olofsson, Hans; Uppström, Rolf. 2001. *Punkt SO: Historia.* Malmö: Gleerups. Första upplagan. Tryckt tre gånger, senast 2004.

Lärohandledning: Nilsson, Erik; Olofsson, Hans; Uppström, Rolf. 2005. *Punkt SO: Historia. Lärohandledning, del 1.* Malmö: Gleerups. Första upplagan.

Nilsson, Erik; Olofsson, Hans; Uppström, Rolf. 2005. *Punkt SO: Historia. Lärohandledning, del 2.* Malmö: Gleerups. Första upplagan.

Nilsson, Erik; Olofsson, Hans; Uppström, Rolf. 2005. *Punkt SO: Historia. Lärohandledning, del 3.* Malmö: Gleerups. Första upplagan.

Historia för A-kurser gymnasieskolan

Almgren, Hans; Bergström, Börje; Löwgren, Arne. 2005b. *Alla tiders historia A.* Malmö: Gleerups. Andra upplagan. Tryckt två gånger, senast 2005.

Lärohandledning: Nej.

Sandberg, Robert; Karlsson, Per-Arne; Molin, Karl; Ohlander, Ann-Sofie. 2000. *Epos A.* Stockholm: Liber (urspr. Almqvist & Wiksell). Första upplagan. Tryckt tre gånger, senast 2002.

Lärohandledning: Bolander, Per; Steen, Lennart; Näsander, Niklas. 2002. *Epos. Historia för gymnasieskolans kurs A och B. Lärohandledning.* Stockholm: Liber (urspr. Almqvist & Wiksell).

Skrutkowska, Karin; Stattin, Jan; Westin, Jan T; Norman, Torbjörn. 1997. *Människan genom tiderna.* Stockholm: Natur och kultur. Första upplagan. Tryckt tre gånger, senast 2003.

Lärohandledning: Berglund, Lars; Widing, Dick. 1999. *Människan genom*

tiderna. Historia för gymnasiet, A-kursen. Lärarhandledning. Stockholm: Natur och Kultur. Första upplagan.

Religionskunskap för grundskolans årskurs (6) 7-9

- Berg, Leif. 2001. *SOL 3000: Religion och liv 7-9.* Stockholm: Natur och Kultur. Första upplagan. Tryckt tre gånger, senast 2003.
Lärarhandledning: Berg, Leif. 2001. *SOL 3000: Religion och liv 7. Lärarpraktika.* Stockholm: Natur och Kultur. Första upplagan.
Berg, Leif. 2003. *SOL 3000: Religion och liv 8. Lärarpraktika.* Stockholm: Natur och Kultur. Första upplagan.
Berg, Leif. 2004. *SOL 3000: Religion och liv 9. Lärarpraktika.* Stockholm: Natur och Kultur. Första upplagan.

Falkevall, Björn; Thor, Annika; Wärmegård, Ewa. 2001. *Religion – människor och tro.* Stockholm: Liber (urspr. Almqvist & Wiksell). Första upplagan. Tryckt två gånger, senast 2003.
Lärarhandledning: Nej.

Tidman, Nils-Åke; Hermansson, Magnus. 2004. *Kompakt: Religionskunskap.* Malmö: Gleerups. Tredje upplagan. Tryckt två gånger, senast 2005.
Lärarhandledning: Tidman, Nils-Åke; Hermansson, Magnus; Sjöbeck, Karin; Melén, Birgitta. 2005. *Kompakt: Religionskunskap. Lärarpärm.* Malmö: Gleerups.

Religionskunskap för A-kurser gymnasieskolan

- Alm, Lars-Göran. 2002. *Religionskunskap för gymnasiet kurs A.* Stockholm: Natur och Kultur. Andra upplagan. Tryckt fyra gånger, senast 2004.
Lärarhandledning: Nej.
- Björilin, Ola. 2003. *Människan och tron.* Stockholm: Bonnier utbildning. Första upplagan. Tryckt en gång.
Lärarhandledning: Nej.
- Mattsson Flennegård, Malin; Eriksson, Leif. 2005. *Söka svar. Religionskunskap kurs A.* Stockholm: Liber. Första upplagan. Tryckt en gång.
Lärarhandledning: Nej.

Samhällskunskap för grundskolans årskurs (6) 7-9

- Bjessmo, Lars-Erik; Fowelin, Peter; Isaksson, David; Johnsson, Anders; Nohagen, Lars. 2005. *Nya SO Direkt: Sambälle.* Stockholm: Bonnier utbildning (urspr. Erlander Berling). Andra upplagan. Tryckt en gång. Tidigare utgiven med titeln *Sambällsboken* (1999).
Lärarhandledning: Behrnetz, Johnny; Fowelin, Peter; Sellerfors, Fredrik. 2003. *SO Direkt: Sambälle 1. Lärarhandledning.* Göteborg: Bonnier Utbildning. Andra upplagan.
Behrnetz, Johnny; Fowelin, Peter; Sellerfors, Fredrik. 2004. *SO Direkt: Sambälle 2. Lärarhandledning.* Göteborg: Bonnier Utbildning. Andra upplagan.
Behrnetz, Johnny; Fowelin, Peter; Sellerfors, Fredrik. 2005. *SO Direkt: Sambälle 3. Lärarhandledning.* Göteborg: Bonnier Utbildning. Andra upplagan.

Folkebrant, Urban; Olson, Björn. 2004. *Sofi: Sambälle*. Solna : Gleerups (urspr. Ekelunds förlag). Andra upplagan. Tryckt en gång.

Lärrarhandledning: Folkebrant, Urban 2005. *Sofi: Sambälle. Lärrarpärm*. Malmö: Gleerups. Andra upplagan.

Wergel, Karin; Hildingson, Kaj; Hildingsson, Lars. 2001. *SOL 3000: Sambälle i dag*. Stockholm: Natur och kultur. Första upplagan. Tryckt fyra gånger, senast 2003.

Lärrarhandledning: Dahlberg, Håkan; Henricsson, Bengt. 2001. *SOL 3000: Sambälle i dag 7. Lärrarpraktika*. Stockholm: Natur och Kultur. Första upplagan.

Dahlberg, Håkan; Henricsson, Bengt. 2002. *SOL 3000: Sambälle i dag 8. Lärrarpraktika*. Stockholm: Natur och Kultur. Första upplagan.

Dahlberg, Håkan; Henricsson, Bengt. 2003. *SOL 3000: Sambälle i dag 9. Lärrarpraktika*. Stockholm: Natur och Kultur. Första upplagan.

Samhällskunskap för A-kurser gymnasieskolan

Bengtsson, Bengt-Arne. 2005. *Z-Classic*. Stockholm: Liber (ursprungligen Almqvist & Wiksell). Andra upplagan. Tryckt en gång.

Lärrarhandledning: Nej.

Höglund, Björn; Jarlén, Leif; Lind, Hans; Lökhölm, Andreas. 2003. *sambälle.nu*. Stockholm: Natur och kultur (urspr. Almqvist & Wiksell). Första upplagan.

Tryckt en gång.

Lärrarhandledning: Nej.

Palmqvist, Christer; Widberg, Hans Kristian. 2004. *Millennium. Samhällskunskap A*. Bonnier Utbildning. Tredje upplagan. Tryckt två gånger, senast 2005.

Lärrarhandledning: Palmqvist, Christer; Widberg, Hans Kristian. 2001.

Millennium. Samhällskunskap A. Bonnier Utbildning. Andra upplagan. Tryckt en gång.